

Дилмурод ҚУРОНОВ

АДАБИЙ ЎЙЛАР

Дилмурод Қуроноф

АДАБИЙ ҲЙЛАР

Тошкент
«Turon zamin ziyo»
2016

Қ-82

Қуронов, Дилмурод

Адабий ўйлар [Матн] / Д.Қуронов - Тошкент: «Turon zamin ziyo» нашриёти, 2016. – 112 б.

ISBN 978-9943-4615-4-3

Ушбу китобда таникли адабиётшунос Дилмурод Қуроновнинг ўзбек адабиёти, танқидчилиги ва бугунги воқелигимизнинг айрим муаммолари янги замон талаблари нуқтаи назаридан муҳокама қилинган мақолалари жамланди. Уларда адабиётимизга довруғ солган солган “Ўткан кунлар”дан тортиб ижод оламига яқиндагина кириб келган ёш каламкашлар асарларигача таҳлилга тортилган. Ўйлаймизки, китоб адабиёт ихлосмандларига манзур бўлади.

УЎК: 821.512.13306
КБК 83.3 (5Ў)

Тақризчи:

Улуғбек Ҳамдамов

филология фанлари номзоди

ISBN 978-9943-4476-5-3

© «Turon zamin ziyo»,
Тошкент, 2016

“ЎТГАН КУНЛАР”: МИФОПОЭТИК ТАҲЛИЛ ТАЖРИБАСИ

Мифопоэтик таҳлил ёки мифопоэтик ёндашув адабий асарда қадимги мифларнинг изларини топиш, унда қадим мифларга хос мотивлар, архетиплар қай йўсин трансформацияланган ҳолда акс этганини кўрсатиб беришни мақсад қилади. Тарихан бундай ёндашув илдизлари XIX аср Фарб адабиётшунослигида шаклланган мифологик мактабга бориб тақалади. Ушбу мактаб вакиллари адабиётнинг келиб чиқишини мифлар билан боғлаган ҳолда мифни инсон ижодий фаолиятининг асосий омили деб тушунади. Шунинг учун ҳам улар адабиётнинг мифлар, умуман, халқ оғзаки ижоди билан алоқасини ўрганишга айрича эътибор берганлар. Кейинча, XX асрнинг 30-йилларида майдонга чиққан ритуал-мифологик мактаб уларнинг анъанасини давом эттириш билан бирга, масалага янада чуқурроқ қараш – К.Юнг таълимотига таянган ҳолда адабий асардан инсоният хотирасида “коллектив онгсизлик” маҳсули тарзида яшаётган архетипларни топиш ва тавсифлаш, асарни шу асосда тушунтириш йўлидан борди. Мифологик мактаб миф ва фольклор асарларида ижодий тасаввурга қанот берувчи манбани, ритуал-мифологик танқид унинг структурасини белгиловчи бош омилни кўрди, бу эса ҳар қандай асар структурасини архетиплар белгилайди деганидир. Шундан келиб чиқиб, улар ўз қарашларини энг қадимги асарлардан тортиб, то бугунги кунда яратилаётган асарларгача татбиқ этиш, яъни универсал дея мутлақлаштириш йўлидан бордилар.

Муайян илмий қарашни мутлақлаштириш, у ёки бу методни универсал санаш фикридан йироқ бўлганимиз ҳолда, мифопоэтик таҳлил методини қўллашни “Ўтган кунлар” мисолида тажриба қилиб кўришга жазм қилдик. Аждодлардан мерос оғзаки ижод намуналаридан оддий бир зиёли даражасида хабардор одам нигоҳига қуйидагилар илашди:

1. Қаҳрамонга хос сифатлар.

- 1.1. Қаҳрамоннинг тилаб олинган, яъни узоқ вақт фарзанд кўрмаган хонадонда, яна аксар илоҳий кучлар аралашуви билан дунёга келган ёлғиз фарзанд экани.

Ушбу мотив халқ оғзаки ижодида жуда кенг тарқалган бўлиб, кўплаб дoston (мас., “Алпомиш”, “Рустамхон”) ва эртакларда (мас.: “Тоҳир ва Зухра”, “Олмос ботир”) турлича йўсинларда талқин қилинади. “Ўтган кунлар”даги Отабекнинг “тилаб олинган”, яъни узоқ кутилган фарзанд экани ҳам матндан аниқ англашилади. Агарда “Ўзбек ойим элли беш ёшлар чамалиқ” экани, Отабекнинг эса, Ҳасанали айтишича, “бу йил ҳамдуна бўлса тўппа-тўғри йигирма тўрт ёшга қадам қўйиши”ни эътиборга олсак, Ўзбек ойим ўттиздан ўтиб фарзанд кўргани аён бўлади. Отабекнинг ёлғиз фарзанд экани сюжет ривожидида ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Зеро, у Юсуфбек ҳожининг “бизнинг сандан бошқа умид нишонимиз, ҳаёт қувончимиз йўқ. Дунёда кўриб ўтатурган барча орзумиз, ҳавасимиз фақат сангагина қараб қолган” дегани айни ҳақиқат эканини теран англаб, ҳис қилиб турганидан чор-ночор таслим бўлади – иккинчи бор уйланишга розилик беради ва бу билан Ҳомиднинг фитналарига йўл очиб, Зайнабнинг қотилага айланишига замин тайёрлайди.

1.2. Қаҳрамоннинг фавқулодда куч-қудратга ёки ақл-заковатга эгаллиги ва бу сифатларини болалигидаёқ намоён этиб барчани ҳайратга солиши ҳам дoston ва эртакларда кўп учрайдиган мотивлардандир. Масалан, “Алпомишда” айтилишича, “етти яшар бола Ҳакимбек ўн тўрт ботмон ёйни қўлига ушлаб, кўтариб тортди, тортиб қўйиб юборди. Ёйни ўқи яшиндай бўлиб кетди. Асқар тоғнинг катта чўққиларини юлиб ўтди, овозаси оламга кетди”. Ёки, етти ёшли Гўрўғли Шохдорхоннинг биринчи полвони саналган “Бадкирнинг қўлидан ушлаб бир зўр билан қўлини яғрини билан юлиб олди. Қайтариб, ўз калтаги билан ўзини, елкасига бир ошириб солди. Бадкирнинг суяклари ерга нақш бўлди, баданлари айрон солган тулупдай майда-майда бўлди, серрайиб ушпа-узун бўлиб, ўлиб қолди” (“Гўрўғлининг туғилиши”). “Ўтган кунлар”да ҳам ушбу кўҳна мотив излари бор, фақат романда у реалистик талқин қилинган. Шунга кўра, ҳаёт ҳақиқатига содиқлик талаби билан Отабекнинг атрофдагиларни ҳайратга солиш вақти кечиктирилиб, натижада дostonлардаги таърифларга хос муболағавийликдан фориғ бўлинган. Адиб йигирма тўрт

ёшли Отабекнинг “дунё кезиб” чиқарган хулосалари, Русия ва ва ўз юртидаги тартиботлар ҳақидаги муҳока-маларини тинглаётган ота қадрдонлари “бекнинг оғзиға анқайишиб қолган эдилар” деб ёзади.

1.3. Мутахассислар архетипик қаҳрамон характерига хос муҳим хусусиятлар сифатида бўйсунмаслик, жан-гарилик, ўжарлик кабиларни кўрсатишади. Айни шу хусусиятлари туфайли у мавжуд ҳолат билан келиша олмайди, зулм ва адолатсизликка қарши курашга ҳа-миша сафарбар туради. Фикримизча, архетипик қаҳра-монга хос сифатлар соф ҳолича кўпроқ бола Гўрўғлида сақланган, у – тийиқсиз, стихияли қудрат мужассами. Гўрўғлининг бироз улғайгандан кейинги (у эса жуда тез улғаяди, масалан, Ёвмитга келгандаги ўзини тутиши, хусусан, отасини Урайхон ҳузурига боришга даъват қи-лиши етук, сермулоҳаза кишиларга хос) ҳаракатлари англандан, айни чоқда феълида бўйсунмаслик, жангари-лик, ўжарлик устуворлигича қолади. Бунда архетипик қаҳрамонга хос ўзак хусусиятлар тадрижининг моде-лини кўриш мумкин: вақт ўтгани сари улар ҳам реал-лашиб, стихиялилиқ ўрнини англанданлик, мақсадлилиқ эгаллаб боради. Дейлик, шу жиҳат Алпомишда ўзига тенгдош пайтидаги Гўрўғлига қараганда устуворроқки, бу кейингисининг қадимийроқ экани билан изоҳланиши мумкин. Бадий тафаккурнинг реализм томон тадрижи давомида архетипик қаҳрамон хусусиятларини реали-стик адабиётнинг етакчи жанри – роман ўзлаштирди. Хусусан, Отабекда архетипик қаҳрамонга хос бўйсун-маслик (мас., Мусулмонқул билан тўқнашув саҳнаси), ўжарлик (мас., иккинчи бор уйланишга ўзи розилиқ бергани ҳолда яна Зайнабга жабр қилиши), жангарилик (аввал шахсий, сўнг юрт душманларига қарши майдонга чиқиши) каби хусусиятлар реалистик ифодасини топган.

2. Сюжет мотивлари.

2.1. Халқ оғзаки ижодида сафар мотиви энг кўп тарқалган десак, асло муболаға бўлмайди. Чунки акса-рият сеҳрли эртак ва дoston қаҳрамонлари турли мақ-сад (ёки сабаб) билан сафарга отланадилар: Алпомиш Барчинни келтириш учун, Кунтуғмиш Ҳолбекани из-лаб, кенжа шахзода Булбулигўёни тутиб келмоқ қас-дида, Ҳусанбой Ойпаридан тушининг таъбирини сўра-

гани, Олмос ботир вазирнинг қутқулари туфайли ва ҳ. Ҳаётӣ-маишӣ эртакларда қаҳрамон савдо ёки дунёни кўриш масадлари билан сафарга чиқади-да, шу сафар давомида бошқа саргузаштларни (мас., уйланиш) бошдан кечирази (“Уч авлиё”, “Ҳунарли йигит”). “Ўтган кунлар”даги сафар мотиви кейинги типга мансуб. Ҳасаналининг айтишича, Отабек “Бекларбеги мадрасасининг пешқадам муллабаччаларидан эди, лекин уч йилча бўлди, ҳўжамиз мадрасадан олиб савдо ишига қўйди-лар”. Шунга ўхшаш, Ҳакимбек етти ёшга тўлганида, Бойбўрибий: “Энди ўғлим саводи чиқиб, мулла бўлди, ўғлимга энди шоҳлик, сипоҳилик илмини ўргатайин”, деб мулладан чиқариб олди. Яъни, ҳар икки ҳолда ҳам қаҳрамонлар етарли илмга эга бўлгач, доно оталари уларни бевосита ҳаётӣ фалиятга тайёрлаш зарур деб билдилар.

2.2. Эртак ва дostonларда хат (мактуб) мотивининг турли кўринишлари анча кенг учрайди. Жумладан, хатнинг адресатдан яширилиши (“Алпомиш”), хат мазмунининг муайян мақсад билан ўзгартирилиши (“Ҳунарли йигит”), ганим хатини қўлга тушириш (“Аҳмад Сардорнинг ўлимга буюрилиши”) каби мотивлар сюжетнинг у ёки бу тарзда ривожланишига жиддий таъсир этади. Маълумки, “Ўтган кунлар”да Отабекнинг омонатига хиёнат ўлароқ сохта талоқ хати битилгани ва Кумушга етказилгани сюжет воқеларини янги ўзанга буради.

2.3. “Рустамхон” дostonида Хуройимни бадном қилиш учун кундошлар ёллаган мастон кампир тўрт муллага тўрт юз тангани бериб хат ёздирази. Буюртмачининг талаби эса мана бундай: “ўқиганда бир-бирига тўғри келгидай, ўқиган одам маъносини билгидай, битган арзанг Султонхон қошида мўътабар бўлгидай бўлсин”. “Ўтган кунлар”даги Ҳомид ҳам хатни ўзгага (кимлиги айтилмаган, фақат тахмин қилиш мумкин) ёздирган. Ким ёзган тақдирда ҳам, Ҳомид хатнинг ишонарли ва таъсирли бўлиши ҳақида ўйлаган, бас, шу ишни уддалайдиган одамни (“қаловини”) топган. Кумушнинг жавоб хатидан “ўзининг биринчи мартаба юборган хиёнатномасини фавқуллодда бир муваффақият билан натижаланганлигини” билиб қаноат ҳосил қилади ва ишонч билан “Илгариги гал ёздириб берганимдек ўз режамизга мувофиқлаб Отабек

тилидан яна бирини ўмартириб бераман”, дейди, “Эндиги хатни ниҳоятда эҳтиёт билан нусхага қараб ёздиришни кўнглидан ўтказди”. Иккала асарда ҳам ҳаётда мавжуд ҳолат акс этган, зеро, Рустамхон замонида ҳам, Худоёрхон даврида ҳам пул учун мастонлару ҳомидлар хизматига шай муллолар бўлган.

2.4. Дор остидан қайтиш мотиви. “Рустамхон” достонида Хуройим туҳмат билан дорга осиладиган бўлди, шунчаларки, бечора дорга дардини айтганида, “дор шиқирлаб, жойидан қўзғалиб кўтарилди. Дор ҳам энди бу туҳматдан ҳазар қилди”; ҳар не қилиб ўлдиришга чоғланган жаллодлардан шўрликни ўғли Рустам қутқариб олади. “Кунтуғмиш”да эса аввалдан ҳукм қилиб қўйилган Гуркибой билан Моҳибойга меҳри товлаб, Қаландархон бир нима қилиб ҳукмини бекор қилишга уринади, ночор қолган пайтида Гуркибойнинг гапидан ўз болаларини таниб қолади. Отабек билан қутидорнинг дор остидан қайтишлари моҳиятан “Кунтуғмиш”га яқин. Зеро, қушбеги ҳам Кумуш келтирган хатдан Юсуфбек ҳожи билан Отабекни “таниб олади” ва ҳукмини бекор қилади.

2.5. “Тоҳир ва Зухра” эртагининг Тоҳир оқиб келган сандиқ тутиб олингандан кейинги сюжет ривожини: “Подшоҳ кичик қизининг айтганини қилиш учун, Тоҳир розилик бермаса ҳам, қирқ кечаю қирқ кундуз тўй-томоша қилибди. Қизнинг чиройи ҳам Зухранинг чиройидан қолишмас экан. Лекин Тоҳир Зухрага берган ваъдасини эслаб, қизга гапирмас, қизнинг саволига жавоб ҳам бермас экан”. Кўриб турганимиздек, “мажбурият орқасида уйланиш” ва севгилисига садоқати боис шаръий хотинни “бойкот қилиш” мотиви “Ўтган кунлар”да трансформацияга учраган ҳолда такрорланган. Фарқли жиҳатлар эса: 1) эртақда қизнинг отаси мажбурлаб куёв қилса, романда Отабек мажбурият орқасида уйланади; 2) эртақда Хоразм шоҳининг қизи Тоҳирга кўнгил берган, романда эса Зайнаб тўйга қадар Отабекни умуман танимаган.

2.6. Кўпгина эртақ ва дostonлар сюжетида лаҳм қовлаш мотиви муҳим ҳалқани ташкил қилади. Жумладан, “Булбулигўё”да кенжа шаҳзода учун маймун қовлаган лаҳм нақд маликанинг равоғи остидан чиқади; Қилич бо-

тир лаҳм ковлаб Оқбилак ойимнинг оти охури ёнидан тешик очади; Зиёд ботир лаҳм ковлаб Қамарни қутқаради. Эртаклардан фарқли тарзда, “Ўтган кунлар”да лаҳмни қаҳрамон эмас, унинг рақиб – антагонист ковлатади. Айни пайтда, 1) лаҳм қизни олиб қочиш учун ковланаётгани; 2) нақд Кумушнинг ётоғи остидан, унинг, Отабек кейин ёзганидек, “хафиф тин олгандаги латиф ухлаган товшини” эшитарлик бир жойдан чиқишида анъанавийлик сақланади.

2.7. Ёр учун душман билан олишув мотиви. Эртақ ва достонларда қаҳрамон ёрга етиш ё уни қутқариш учун душман билан мардона олишиши, жанг қилишига тўғри келади. Эртакларда қаҳрамон гоҳ девлар, гоҳ ялмоғиз, гоҳ сонсиз лашкар билан олишса, Гўрўғли парилар талабида девлар билан, Алпомиш эса Барчин учун тўқсон алп билан курашади. Отабекнинг Кумуш учун уч душман билан мардона курашга кириши ҳам айна мотивнинг реалистик йўсиндаги талқинидир.

2.8. Халқ оғзаки ижодида юрти (уйи)дан чиқиб кетган қаҳрамоннинг кўп йиллик сарсон-саргардонликдан сўнгина қайтиши мотиви жуда кўп учрайди. Бунинг ёрқин мисоли – Кунтуғмишнинг саргардонликлари. Алпомишнинг етти йиллик асирлигини ҳам шу мотивнинг бир кўриниши деб ҳисоблаш мумкин. “Ўтган кунлар”даги Отабек ҳам уйдан чиқиб кетган (Зайнабга қарамайди, ота-онасидан хафалиги тарқамаган, гўё мақсадсиз тез-тез Марғилонга қатнайди, бўзахоналарда ўзига таскин излайди; Марғилонда бўлса – “ҳайдалган”) каби, саргардонлиги икки йиллаб давом қилади.

2.9. Ўзни танитиш мотиви. Фольклор асарларида, кўпинча, вазиятдан келиб чиққан ҳолда қаҳрамон ўзини танитмай ҳаракат қилади ва ҳамма муаммолар бартараф этилгандан кейингина аслида кимлиги маълум бўлади. Алпомиш юртидаги аҳволни Ойбарчиннинг кўнглини билай, дўст душманни таний деб Бойсунга ўзини танитмай қайтади, вазиятни обдон ўргангачгина ишга киришади. Ҳайдалган Отабекнинг уста Алимга ўзини Шокирбек деб танитиши ва шу исм остида икки йиллаб Марғилон қатнашлари замирида, айтилмаган ва балки тўла англанмаган бўлса ҳам, ҳақиқий аҳволни бишлиш, дўст-душманни таниш мақсади ётади.

3. Ҳолат, баҳо, персонажлар ва бошқа ўхшашликлар.

3.1. Халқ оғзаки ижоди ишқни дард, ошиқни касал деб талқин қилади. Шу боис аксар эртақ қаҳрамонлари ёрни кўриб беҳуш йиқилади, ишқ ўтининг зўридан ранги рўйи сарғайиб, кўкрагини захга бериб ётади. Достонларда ҳам шундай: Кунтуғмиш Холбека ойимни тушида кўриб ошиқ бўлган эса, суратини кўргач, “бир ишқи юз бўлиб, тоқат келтиролмай, беҳуш бўлиб йиқилди”. Қорахон ҳар не даво тадбирини қилди – бўлмади, Зангарга юборишдан ўзга чора йўқ. Шунга ўхшаш, Отабекдаги ўзгаришни кузатиб Ҳасанали аввал “Бек оғриқ” деб ўйлайди, кейин, иситма ичида каби алаҳсирашларини эшитиб, аниқ ташхис қўяди: “Бек ошиқ!” Албатта, романда ошиқ ҳолати реалистик тасвирланган, лекин анъана излари яққол сезилади, ҳолат анъана контекстида қабул қилинади.

3.2. Душман юртига келган Равшанхон (“Равшан”) ўзни танитмаслик учун шоҳона либосларини ечиб, “бир камбағал, етим бола” бўлади. Бироқ унга меҳри тушиб ўғил қилиб олмоқчи бўлган кампир “қадди бастига қараб” ўйлайдики, бу “ё бир подшонинг боласи, ё бир катта бекнинг боласи, ё бир асилзода, бир оқсуяк эшоннинг боласи, албатта, бу бола безот, ноасил одамнинг боласи эмас”. Шунга ўхшаш ҳолат кўплаб фольклор намуналарида кузатилади: қаҳрамон гоҳи атай, тақдир ҳукми билан ўта аянч аҳволга тушиб қолади, бироқ шунда ҳам жулдур кийим-бош ичида асилзодани таниб олувчилар бўлади. Фольклорда, айниқса, достонларда асилзодаларга айрича ҳурмат билан (гарчи “синфий онг”)имиз ривожланган даврда бу нарса тўла инкор қилинган бўлса-да) муносабатда бўлинади. Табиийки, инсонга баҳо беришда насл-насаб муҳим мезон саналган, мақтовга келганда “келбатинг шаҳзодалардек”, “тарзинг бекзодалардек” каби иборалар ишлатилгани шундан. Яъни Зулҳуморнинг канизлари Равшанхон ҳақида “Шундай йигит лойиқ шоҳнинг қизига” деганлари ҳам, шу анъана ва миллий менталитет ўрамида Отабекка берилган “Хон қизига лойиқ бир йигит” таърифи ҳам юксак баҳодир.

3.3. Маълумки, фольклорнинг ўз персонажлар галереяси бор ва ҳар бир асарда улардан бир қисми муайян комбинацияда иштирок этади. “Ўтган кунлар”нинг

персонажлар тизимига ҳам шундай комбинациялардан бири сифатида қараш мумкин: мард, жасурлигу ақл-заковатда тенгсиз ошиқ қаҳрамон – Отабек; гўзаллигу ла-тофатда беқиёс маъшуқа – Кумуш, қаҳрамонни ҳамиша асраб-авайлаб, ёрдам ва маслаҳат бериб турувчи ҳомий – Ҳасанали; қиёматлик содиқ дўст – уста Олим; ашаддий рақиб – Ҳомид; рақибнинг пул учун ҳар нега ҳозир шотирлари – Содиқ ва Мутал ҳамда ёвуз ишларидаги кўмакчиси жодугар – Жаннат.

Албатта, биз юқоридаги каби муштарак нуқталарнинг кўпига тўхталмадик, айримларини кўра олмаганимиз ҳам ҳеч шубҳасиз. Зеро, ҳар ишнинг ўз эгаси томонидан қилингани дуруст, каминага мутахассис фольклоршунос нигоҳи етишмади, иш бошлашдан аввал туғилган андиша бежиз эмас экан. Иш давомида эса яна бир андиша туғилди: хўп, ўхшашликлар бор экан, уларни топишу тавсифлашдан муддао нима? Назаримда, ўхшашликларни излаб топишдан мақсад излаб топишнинг ўзи бўлиб қолаётгандек, яъни, Афанди айтганча, “бизга шақирлаши қолаётгандек”. Илгарироқ бошқа бир муносабат билан “Ўтган кунлар”нинг муваффақиятини таъмин этган омилларга тўхталиб, “Романнинг “тез шуҳрат топиб қўлма-қўл ўқилишига сабаб бўлган бош омил, бизнингча, унинг том маънода миллий адабий анъаналар заминида турганидир”, деб ёзгандим. Ўйласам, бу фикрни эскитдан турли шаклларда айтиб келаман экан-у, унга исботланиши шарт бўлмаган аксиомадек қарар эканман. Мифопоэтик ёндашув эса, масалан, мазкур фикрни илмий асослаш имконини яратар экан. Айтмоқчиманки, адабиётшуносликка оид ишларда ушбу таҳлил усулидан қўшимча сифатида фойдаланиш мавжуд кемтикларни тўлдиришга ёрдам беради. Шуни ўйлаб, фольклоршунос дўстларимиз биз йўл қўйган камчиликларни тўлатиб, мифопоэтик таҳлил имкониятларини тўлиқ намойиш этиб берадилар деган умидда қоламиз.

2015 йил

МУСТАҚИЛЛИК ДАВРИ ЎЗБЕК РОМАНЧИЛИГИДА БАДИЙ ИФОДАНИНГ ЯНГИЛАНИШИ

Ўтган аср 90-йилларидан бошлаб миллий насримиз поэтик арсеналида бадий шартлилик салмоғининг кескин ортиши, рамзий-мажозий образлар асосига қурилган асарларнинг кўпайиши, модернистик изланишларнинг кенг кўлам касб этиши кузатилади. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун О.Мухтор, Т.Мурод, Х.Дўстмуҳаммад, Н.Эшонқул, Ш.Ҳамроев сингари кўплаб носирларнинг ўша йиллардаги ижодий изланишларини эслаш kifоя.

Мустақиллик даври ўзбек романи деганимиз, аён-ки, 80-йиллар романчилигининг бевосита давоми, яна-ям кенгроқ қарасак, XX аср романчилигининг вориси эканлиги шубҳасиз. Шунга кўра, ўтган қарийб чорак аср давомида миллий романчилигимизда сон жиҳатидан ҳам, сифат жиҳатидан ҳам жиддий силжиш бўлганини таъкидлаган ҳолда, бундай ўсиш заминида бой анъана ётганини эътироф этиш зарур бўлади. Бизнингча, барча камчилигу йўқотишлари билан ҳам, шўро даврида романчилигимиз реалистик адабиёт анъаналарини ўзлаштирди, воқеликни, олам ва одам моҳиятини бадий идрок этишу мавжудликнинг долзарб муаммолари ҳақидаги ўйларни образлар орқали бадий фалсафага дўндиришни ўрганди. Хусусан, “Ўтган кунлар” (А.Қодирий), “Кеча ва кундуз” (Чўлпон), “Сароб” (А.Қаҳҳор), “Қутлуғ қон” (Ойбек), “Диёнат” (О.Ёқубов), “Тушда кечган умрлар” (Ў.Ҳошимов), “Лолазор” (Мурод Муҳаммад Дўст) романлари реалистик идрокнинг гўзал намуналаридир. Зеро, уларда воқелик аслига монанд бир кўринишда акс этди – реал макон ва замонда кечган, ҳақиқатда юз бериши мумкин воқеалар тасвирланиди, сизу биз кўрган-билган одамларга ўхшаш персонажлар ҳаракатланди. Бироқ бу романчилигимизда реализм имкониятлари тўла амалга оширилди дегани эмас, ҳали бу йўналишда жуда кўп изланиш тақозо этиларди. Бироқ, шунга қарамай, 90-йиллардан бошлаб насримиз анъанавий реалистик йўлдан чекинди, носирларимиз фаолиятида бадий ифоданинг янги шакл ва усулларини излаш кенг тус олди. Бу ҳолни юзага

келтирган асосий омиллар сифатида, бизнингча, қуйидагиларни санаш мумкин:

1. Шўро юритган адабий сиёсат ва унинг мақсадларига мувофиқ шакллантирилган социалистик реализм методининг ижод амалиётига кўр-кўрона татбиқ этилиши оқибатида “реализм” тушунчаси қалам аҳли наздида ҳам, ўқувчи омма наздида ҳам обрўсизланди – дискредитацияга учради. Ошкоралик йиллари, бир томондан, шўронинг асл башарасини очиб берувчи ҳужжатли манбалар, иккинчи томондан, шўро даврининг йирик адиб ва шоирлари ҳақидаги турфа материалларнинг пайдар-пай эълон қилиниши ўқувчи оммада кечаги кумирларига, умуман, бадий сўзга ишончнинг сўнишига олиб келди.

2. Матбуот эркинлиги шароитида авваллари эълон қилишни хаёлга ҳам келтириб бўлмайдиган материаллар чоп этила бошлади, информацион “бум” ҳолати юзага келди. Бу вазиятда адабиётдан кўнгли қолган ўқувчи омма эътиборига кўпроқ “non-fiction” (архив ҳужжатлари, хотиралар, кундаликлар, ёзишмалар; ҳужжатли проза) сазовор бўлди; бадий адабиёт намуналаридан эса бунга илгари шўролар маън этган ёки “ғаладонда қолиб кетган”лари лойиқ кўрилди.

3. Агар 70-йилларнинг иккинчи ярмидан адабиётимизда жамиятнинг ҳолати ҳақида рост сўзни айтишга интилиш асосий тенденцияга айланган бўлса, ошкоралик шароитида ушбу миссияни матбуот тўла ўз зиммасига олди ва ортиғи билан уудалай бошлади. Энди ҳаётни нечоғли ҳаққоний акс эттирмасин, адабиётнинг долзарблик, ҳаққонийлик, таҳлилийлик каби жиҳатлардан публицистика билан рақобат қилолмаслиги тайин бўлиб қолди. Худди шу вазиятда бадий ифоданинг адабиётга ўзлигини намоён этиш, ўз ўрнини топиш ва мавқеини тиклаш имконини бера оладиган янги шакл ва усулларини топишга қаратилган ижодий изланишлар авж олди.

Бизнингча, бу йўлдаги ижодий изланишлар энг аввал реалистик асарларда бадий шартлилик салмоғининг ортиши тарзида намоён бўлди. Эътиборли жиҳати шуки, бундай изланиш суяги реалистик адабиёт бағрида қотган, яъни ижодкор сифатида шаклланиб улгурган носирларда ҳам кузатилди. Хусусан, Тоғай Мурод ўзи-

нинг “Юлдузлар мангу ёнади”, “Ойдинда юрган одамлар”, “От кишнаган оқшом” каби қиссаларида оддий кишилар ҳаёти, қалб гўзаллигини реалистик акс эттирган, ўқувчи омма эътирофию танқидчиликнинг юксак баҳосига сазовор бўлган эди. Бироқ адибнинг ва тарихий тақдир тақозоси билан мустақиллик даврининг илк романи ўлароқ яралган “Отамдан қолган далалар”даёқ шартлилик даражаси анча юқори ва айна ҳол реализм талабларидан жиддий чекинишларга олиб келган. Шу ўринда, аввало, бадий шартлилик истилоҳини қандай маънода қўлланётганимизни аниқлаштириб олиш мақсадга мувофиқ. Ушбу истилоҳни қўллаганда биз реализм доирасидаги ҳодисани – тасвирда ҳаётга монандлик принциpidан онгли равишда, муайян ғоявий-бадий мақсадни кўзлаган ҳолда чекинишни назарда тутамиз.

“Отамдан қолган далалар”да реализмдан чекиниш энг аввал макон ва замоннинг шартлилигида кўзга ташланади. Романда тасвирланган (ёки эслатилган, ишора қилинган) воқеа ва тафсилотлар доим ҳам реал хронологияга мувофиқ келавермайди. Дейлик, романдаги талқинга кўра, Деҳқонқул 20-йилларда эс таниган, бироқ бу унинг 60-йилларда ҳам болалигича қолишига монелик қилмаган. Романнинг иккинчи бобидаги асосий воқеалар Абил жарчининг кўчама-кўча юриб жар солишию “Йўқсиллар ҳукумати билан кўришув бўлади!” дея ҳаммани ҳовуз бўйига чорлаши билан бошланади. Айна воқеаларнинг Деҳқонқул нигоҳи орқали берилгани ва ҳақиқатда улар фақат Бухоро амирлиги қулагандан кейингина юз бериши мумкинлиги эътиборга олинса, роман бош қаҳрамони 20-йилларда эс таниган деганимиз, бизнингча, етарлича далилланган бўлади. Учинчи бобда эса бешинчи синфга кўчган, яъни тақрибан 12-13 ёшлардаги Деҳқонқул илк бор ётоқ билан пахта теримига жалб этилгани, ўзи ва мактабдошлари – мурғак болалару ўсмирлар мавсум давомида кўрган-кечирганлари ҳақида ҳикоя қилади. Деҳқонқул келтираётган “пахта фронти” билан боғлиқ тафсилотларга эътибор қилинса, воқеалар 60-йиллардан кейин юз бераётганини англаш қийин эмас. Мана, шундай деталлардан бири: ҳашарчилар ётоқхонасига айлантирилган синфхонадаги доска (битиктахта)да “5 сентябрь. Совет халқи 1980 йилда коммунизмда яшайди”

деган ёзув қолган, яъни охирги дарс шу мавзуда бўлган. Тўғри, ушбу тафсилот болалар ўқув йили ростмана бошланиб улгурмаёқ пахтага ҳайдалганини (“Бечоралар! Бу йил ҳақидан бор-йўғи беш кун ўқибди-я!”) таъкидлашга хизмат қилади. Айни чоқда, бу шиорнинг 60-йилларида – Хрущев даврида олға сурилгани ҳам кўпчиликка маълум ҳақиқат. Пахтазорларга самолётда дори сепиш амалиётининг кенг йўлга қўйилиши, колхозларнинг ўз юк машиналарига эга бўлиши каби тафсилотлар ҳам 60-йиллардан кейинги воқеликка хосдир. Дарвоқе, худди шу каби бадиий вақт билан реал хронология орасидаги номуаносиблик Идеология – райком секретари Клара Ходжаевна билан боғлиқ ҳолда ҳам юзага келади. Гап шундаки, у – мактаб директорининг ўша Деҳқонқул илк бор пахтага жалб қилинган йили туғилган эгиз қизларидан бири. Яъни, агар Клара Ходжаевна 60-йилларда туғилган бўлса, машғум “пахта иши” бошланган пайтда нари борса йигирма бешларда бўлиши керак эди. Романга кўра эса Идеология ҳали бу ишлар қўзғалмасидан аввал раҳбарлик ролини эгаллаб улгурган. Агар қатъий реализм талабидан келиб чиқсак, бу ўринда “ёзувчи анахронизмга йўл қўйган” ёки “эътиборсизлик орқасида тарихийлик тамойилидан чекинган” қабилидаги айбловларни тақашимизга тўғри келур эди. Яхшики, ўз вақтида бундай айблов ҳеч ким – на бир танқидчи ва на оддий китобхон ҳаёлига келди: ҳар иккиси ҳам бунинг муайян мақсад билан қилинганини дарҳол ҳис этиб, замиридаги ҳикматини англашга ҳаракат қилди. Бу эса, табиийки, асар ёзилган пайтга келиб ўқувчи омма ҳам, танқидчилик ҳам бадиий шартлиликни қабул қилишга тайёр бўлганидан далолатдир.

Хўш, мазкур “чекиниш” билан қандай ғоявий-бадиий самарага эришилди? Адиб ўзбек халқининг мустақилликдан айро – қуллик асосратида яшаган даврини уч авлод тимсолида акс эттиришга жазм этди, яъни, бу жиҳатдан қаралса, Ҷамолиддин кетмон – Ақраб қўрбоши – Деҳқонқул силсиласи аслида битта образ сифатида қабул қилингани тўғрироқ бўлади. Учала образ моҳиятида фарқ сезилгани ҳолда, ўша моҳиятни белгилаган жавҳар умумий. Эркин яшаган Ҷамолиддин кетмон оқподшога қул бўлиб яшашни истамади, биргина

имкони бор эди – Бухоро амирлигига кетиб қутулди; ўғли Ақрабда энди шу имкон ҳам йўқ эди – шаҳидлик йўлини тутди; Деҳқонқул болаликдан мутелик муҳитида ўсди, оқибати жисмию амаллари исмига монанд – ҚУЛ бўлди. Бироқ унинг вужудида-да ўша аждодларидан суяк суриб ўтиб келган жавҳар ҳаракатга келди, у Иван Ивановичнинг аслини хўб билди:

“Иван Иванович! Сен тиригим тирноғини единг, сен ўлигим ёғини единг – аммо тўймадинг!

Иван Иванович! Мен очликдан ўлмадим – Сен тўқликдан ёрилмадинг!

Иван Иванович! Мен сени юз ўттиз йил тўнғич акам, дедим. Бўлди – мен энди сени тўнғич акам, демайман!

Мен энди сени тўнғич ака дегич тилларимни кесиб итга ташлайман!”

Мутеликда умр кечирган Деҳқонқулнинг гапларидаги қатъиятга эътибор беринг-а, у ғойибдан пайдо бўлмади, йўқ, у ўша суяк суриб ўтган жавҳар қувватидан озиқланади. Шунини ҳис қилгани учун ҳам ўқувчи Деҳқонқулнинг охириги гапларини қасам ўлароқ қабул қилади: “Мен қайтиб келаман.

Етти қават ер остидан бўлса-да қайтиб келаман.

Мен далаларимни дея, қайтиб келаман.

Мени далаларим қайтариб келади...”

Романга айнан Деҳқонқулнинг – муте умр кечирган одамнинг бош қаҳрамон қилиб олингани кимларгадир малол келган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Бироқ, биринчидан, юқорида кўрганимиздек, Деҳқонқул мустамлака давридаги ўзбек халқи образининг бир қисми, холос, образ Ҷамолиддин кетмон ва Ақраб қўрбоши билан қўшилибгина тўкис бўлади. Иккинчидан, то мустақиллик арафаларига қадар ҳам халқда курашчанликдан кўра мутелик руҳи устивор эдики, бу жиҳатдан муаллиф ҳаёт ҳақиқатига содиқ қолганини ёқса-ёқмаса тан олиш керак бўлади. Бошқа томони, Деҳқонқул қалбида ўзи англаб-англамаган эрк соғинчи яшагани каби, аксарият юртдошларимиз дилини ҳам айнаи ҳис тарк этмаган, вақт-бевақт турли сабаблар билан жунбишга келиб турган. Кўриняптики, образ халқ руҳи, унинг тарихий тақдиридаги фожеалар ва уларнинг илдизларини очишга ҳар жиҳатдан мос яратилгандир. Демак, бу ўринда

реалистик тамойилларидан онгли равишда чекинилган, шартлилик ҳисобига бадиий идрок имкониятлари кенгайтирилган. Аини хулосани ўзлиги, миллий қиёфасини йўқотганлар образини ташкил этувчи “мактаб директори – Идеология” силсиласи ҳам қувватлайди. Романда Деҳқонқул ва Идеология силсилалари бир-бирига зидланмаган бўлса ҳам, уларнинг ёнма-ён тасвирланаётгани беихтиёр қиёслашга ундайди. Кейинги силсилада аввалгисидан бир ҳалқа кам, шунга кўра у айнан шўро даври маҳсули сифатида тушунилади. Вақт зичлаштирилгани боис мактаб директорида 30-50-йилларнинг партия-совет ходимларига хос хусусиятлар ҳам “зичланган” ҳолда мужассамланган. Ундаги юқорининг ҳар қандай амрини сўзсиз бажаришга ҳозирлик, партия-совет кўрсатмаларини ҳар недан: адолат, инсоф-диёнат, инсонийлик, миллийлик кабилардан бешак устувор билиш эса кейинги бўғинга – Идеология типигаги миллий ўзлигини буткул унутган манқуртларга дўнади. Кўпчилик 70-80-йилларга келибоқ тили, эътиқоди, урф-одатларини унутган, унутибгина қўйса ҳам бир нави, улардан орқиладиган тоифа етишиб қолганини яхши эслайди. Аён бўладики, реалистик тасвир тамойилларидан чекиниш муаллифга реал воқеликдаги ҳодиса моҳиятига, уни келтириб чиқарган омилларга теранроқ назар ташлаш имконини берган.

Шартлилик нуқтаи назаридан асарда ҳақиқий фамилиялари остида берилган шўро ҳукуматининг таниқли арбоблари (Колесов, Полторацкий, Успенский, Рудзутак ва б.), мураккаб тақдир эгаси Чанишевларнинг битта ҳаётий ҳолат – Ақраб қўрбошининг қўлга олиниши эпизоди доирасида ҳаракатланиши ҳам шартликлнинг бир кўриниши. Негаки, масалан, шўролар Туркистонининг илк раҳбарларидан бири, аниқроғи, унинг 1917 – 1918 йиллардаги Халқ комиссарлари совети раиси Ф.И.Колесов 1923 йилдан Узоқ Шарқда фаолият юритган, яъни собиқ Бухоро амирлиги ҳудудида босмачиликнинг тугатилишида бевосита иштирок этган эмас. Ёки бошқа бир машҳур инқилобчи – Туркистон Марказий ижроқўми президиуми аъзоси П.Г.Полторацкий ҳам Ақраб қўрбошини қўлга олишда иштирок этолмасди, чунки у 1918 йилда Марвда қатл қилинган. Таъкидлаш керакки, бу

ҳол роман бадий ҳақиқатига асло путур етказмайди. Негаки, муаллиф нияти ўқувчи кўз олдида шўро истилочиларининг умумлашма образи – Қизилни гавдалантириш, холос. Ният ижроси учун танланган йўл ҳам оддийгина: воқеаларни ҳикоя қилиш асноси ўқувчига мактаб дарсликлари, киною спектакллар орқали таниш номлар зикр қилинади – вассалом. Тамсил қилмоқчи бўлсак, худди болакайлар олдига ўйинчоқ гиштча ва бошқа қурилиш ашёларни тўкиб қўйиб, “Уйча ясанг!” дея топшириқ берган каби. Бошқа томони, воқеалар Деҳқонқул тилидан берилмоқда, яъни унинг-да ўзига дарслик, кино ва спектакллар орқали таниш номларни зикр қилаётгани эҳтимолдан холи эмас...

Юрт ўтмишидаги зиддиятли, бугун соғлом ақлга ғалат кўринувчи ҳодисалар моҳиятини англашу баҳолашда шартлилик ўта муҳим аҳамият касб этади. Деҳқонқулнинг содда нигоҳи орқали берилган манзаралар жайдари фалсафага дўнади, бу эса ўз навбатида роман бадий концепциясига асос бўлади. Дейлик, Жалололдин кетмон фақат иш ҳақида ўйлайди: “калима қайтариб-қайтариб кетмон чопади. Худони ёдлаб-ёдлаб кетмон чопади. Худога шукрона айтиб-айтиб кетмон чопади”. Ишига берилгани шунчаларки, “йўлдан ким ўтади-ким кетади – билмайди. Билгиси-да келмайди”. Оқибат шу бўлдики, “ажабтовур овозлар”ни эшитибгина йўлга боқди: “саратондай сап-сариқ балолар” бемалол-бежавотир ўтиб бораётганларини кўрди... Сираси, Жалололдин кетмоннинг бу тарз тасвирланишида ҳам шартлилик бор, зеро, бу ўринда образнинг муайян мазмунни ифодалаш учун муҳим қирраси бўрттирилган. Ҳикмат эса шуки, инсоннинг беағи дейдиганимиз меҳнаткашлик, собирлик, қаноату шокирлик кабилар ҳам, агар меъёридан ошса, фожеаларга омил бўлади. Фақат, Деҳқонқул бунни жуда кеч, қачонки ўз бошига кулфат ёғилганидагина (барча ожиз инсонлар сингари) англай бошлайди.

Жалололдин кетмон тилидаги “оқподшо” сўзи Русия подшосига нисбатан ҳам, юртига босиб кирган унинг ҳар қайси фуқаросига нисбатан ҳам ишлатилаверади, натижада, “оқподшо” чор мустамлакачиларининг умумлашма образи сифатида бўй кўрсатади. Чор истилоси даври қаламга олинган биринчи бобда ғоят тифиз мазмун ифо-

да этилганини сезиш қийин эмас. Мабодо, шу мазмун реалистик тасвир йўсинида ифодаланганида эди, ҳеч шубҳасиз, бобнинг ҳажми ҳозиргидан анча каттарган бўлур эди. Яъни, юқорида ҳам кўрганимиздек, Тоғай Мурод мазмунни зичлаб-зичлаб ифодалашга имкон излайди, аксар бунга эришади. Жалололдин кетмоннинг босқинчиларга қаршилиги аввалига уларнинг “бетига қайрилиб қарамаслик” билан чекланади: “Оқподшо бетини кўрмайин-да, куймайин-да...” Бунинг ажабланарли жойи йўқ: ахир, меҳнат кишиси эмасми, Кетмондан бундан ортиғини кутиш ё талаб қилиш ҳам ортиқча. Аини чоқда, қай тарз ва даражадалигидан қатъи назар, ички қаршилиги борлигининг ўзи иймон-эътиқоддан нишонадир. Шу боис ҳам ўз ерига меҳри қанчалар баланд бўлмасин, ўша “бир жуфт оқбадан олабўжи” булғагач, ундан-да ҳеч иккиланмай воз кечади. Иймонли одам сифатида у фаҳш кўриниш қаршисида “билаклари билан бетларини бекитади”, аксинча, иймонсиз бўлгани учун ҳам оқподшолар уни калака қилиб “билаклари билан бетларини бекитади”. Қаранг, бунгача Кетмон муросага борган – оқподшолар “бетига қарамай” бўлса-да ўз ишига андармон бўлиб юрган эди. Иймонга дахл қилишгач, чидай олмайди – пешона тери сингган ерини ташлаб кетади, “даласи юзини қайтиб кўрмас бўлади”. Муроса қилса бўлмасмиди? Кампири айтгандай “босиб-босиб сувласа” бўлмасмиди, ахир, “Сув нималарни ювмайди?” Йўқ, у аини иймон-эътиқод масаласида ён беролмайди, муросага бормайди, чунки уни ҳар недан юксак қўяди. Асарда бу бежиз урғуланган эмас, албатта. Илло, халқимиз асоратда яшаган бир юз ўттиз йил давомида ўзлигимизни буткул йўқотмай чиққанимизнинг негизи ҳам шунда – ҳамиша шундай ўйловчи кишилар бўлганида.

Ақраб қўрбоши – оқподшо содир этган қатлиом шоҳиди бўлганида мурғак руҳияти дарз еб, эсини танигунича томма-том юриб ўшанда эшитгани “Отилсин!”, “Сартлар!”, “Чучелалар!” каби ҳайқириқларни қичқириб юрган одам – йўқсиллар ҳукумати билан учрашувга бориб келгач, “Қизил, кет, қизил!” дея алаҳлайдиган бўлди. Сабаби, йўқсиллар ҳукуматини у Қизил деб атади, чунки “Тут шоҳига қистирилган яловигача қип-қизил. Омбор деворларига илиғлиқ сўзаналаригача қип-қи-

зил”, биладики, қон рангидан ёруғлик тилаб бўлмайди: “Қон ранг – жаллод ранг!” Унинг жайдари фалсафаси “Қизил – Оқподшо вориси” деган англамга олиб келдики, болаликдаги алаҳлашларнинг янгилангани шундан. Юқорида айтганимиз шўро фотиҳларининг умумлашма образи – Қизил романга шу тарз кириб келади. Худди Жалолиддин кетмон тилидаги “Оқподшо” сўзи каби, Ақраб қўрбоши ҳам “Қизил” сўзини шўрога алоқадорки киши ё нарсага нисбатан текис қўллайверади. Қизифи, сўзнинг бу тарз қўлланиши иккинчи боб доираси билан чекланади. Нега?

Авалло, гарчи ровий Деҳқонқул бўлса-да, биринчи бобда у бобоси Жалолиддин кетмон, иккинчи бобда эса асосан отаси Ақраб қўрбоши томонидан кўрилган воқеликни омонат етказади, учинчи бобдан бошлабгина воқелик ровий нигоҳи орқали берилишини эслатиш зарур. Жайдари фалсафаси Ақраб қўрбошини шўро ҳокимияти моҳиятан чор империячи мустамлакачилик сиёсатининг давоми деган хулосага олиб келган, романнинг иккинчи бобида шу мазмун-руҳ сингдирилган. Учинчи бобдан бошлаб эса айни мазмун-руҳ туман мисоли тарқаб кетади гўё ва бу табиий ҳам, чунки Деҳқонқулда ҳали бундай қарашнинг ўзи йўқ. Фақат охирги – ўнинчи бобда, суддан сўнг даласи билан хўшлашиш маҳали яна ўша Қизил пайдо бўлади, шу тариқа Деҳқонқулнинг кўрган-кечирганлари отаси ва бобосининг кечмиши билан боғланади. Аёнки, бу боғланиш роман концептуал бутунлигида ғоят муҳим, шу боис муаллиф уни амалга оширишга айрича ҳафсала қилади: аввалига зиндонмашинадаги соқчини “қизил аскар”, биров кейин “қизил сарбон” атайди, шундан кейиноқ тилига Қизил келади – ўқувчи буни ортиқча зўриқишсиз қабул қилади. Кейин, янаям тушунарли бўлсин деганми, Қизил Иван Ивановичга боғланади:

“ – Ну? – деди Қизил.

Иван Иванович! Далаларимда ну-нуламай тур, энди.

Далаларим дийдорига тўйиб-тўйиб олайин, энди.

Иван Иванович! Сен дала нималигини билармидинг? Сен садқаи дала кет!”

Кўриб турганимиздек, энди Деҳқонқулнинг қарашларида тублик ўзгаришлар юз берган, у энди ўзи-

ни отаси ва бобосининг бевосита давоми, издоши ўла-роқ ҳис қилади. Унинг Қизилга қаратилган гаплари Ақраб қўрбошининг Қизил ҳақида айтганлари билан, Иван Ивановичга хитоблари эса бобосининг Оқпод-шога деганлари билан ҳамоҳанг жаранг топадики, бу фикримизнинг яққол далилидир. Фикримизча, айти талқин тарихан ҳаққонийдир. Зеро, шўрони умуман тан олмаган ёки тўла қабул қилмаганлар 30-йиллар-нинг охирига келиб асосан бартараф қилинган, омон қолганлари эса дамини чиқармай яшашга маҳкум этилган. Сираси, шу жиҳатдан қараганда расмийлар-нинг “социализм узил-кесил ғалаба қилди” даъвоси ҳам асосли. Бир томони маъмурий зуғум, иккинчи томони кўламли тарғибот-ташвиқот ишлари ва, ай-ниқса, шўро таълим тизими фаолияти натижаси шу бўлдики, кўпчилик жалолиддин кетмонлару ақраб қўрбошиларни адашган, ғоявий чеклангани ёки ақли қосирлиги боис оқу қорани ажрата олмайдиганлар деб тушунди – социалистик ватанни салкам ердаги жан-нат билди. Фақат 80-йилларнинг охирларига келиб-гина кенг омма шўрога муҳолифатда турганларнинг қарашларида ҳам жиддий асос борлигини аста-секин идрок эта бошлади. Эътибор беринг: ушбу фикрларни ўзимиз ўйлаб топмадик, йўқ, биз уларни асардаги об-разларнинг ўзаро алоқасидан келиб чиқувчи мазмун сифатида тақдим этмоқдамиз, холос. Демак, юртимиз-да бир асрдан зиёд вақт давомида кечган воқеалар, улар юртдошларимиз онг-руҳиятида ясаган ўзгариш-ларни бадий идрок этишга чоғланаркан, адиб кеч-миш воқеалар тафсилотини минимумга келтиради ва, айти чоқда, бунга тескари пропорционалликда шарт-лилик асосида образларнинг умумлаштирувчилик ху-сусиятини оширади.

Юқоридаги мулоҳазаларимиздан аён бўляптики, “Отамдан қолган далалар” романида бадий шартли-лик салмоғи нечоғли устувор бўлмасин, у барибир ре-алистик асардир. Ҳа, у классик тушунчадаги реалис-тик асар эмас, айти чоқда, реализм ҳудудидан чиқиб кетмаган ҳам. Шундай ҳисоблашга қатор асослар бор: 1) асарда ҳаётга монандлик принципи, умуман олган-да, сақланган: реал воқеликда юз бериши мумкин (юз

берган) воқеалар, ҳаётий ҳолатлар қаламга олингани; 2) реал ҳаётда учрайдиган (учраши мумкин бўлган) кишилар воқеликда мавжуд (мавжуд бўлиши мумкин бўлган) шарт-шароитларда ҳаракатланади, яъни машҳур “типик шароитларда ҳаракатланувчи типик характерлар” (Энгельс) талабининг бажарилгани; 3) персонажларни дунё билан ўзаро муносабатда тасвирлаш, уларнинг руҳий оламига эътиборнинг устуворлиги; 4) тарихан аниқ давр, жамият ва воқеалар тасвирлангани; 5) реалликка ўзни ва оламни англаш воситаси сифатида қаралгани; 6) воқеа ва характерлар ривожланишда берилган; 6) қаҳрамон ва жамият (муҳит) конфликти диққат марказига қўйилгани ва бошқалар. Асарда бадиий шартлиликнинг устуворлиги эса Тоғай Муроднинг юқорида тавсифланган шароитда миллат тарихидаги тугалланган катта бир босқични бадиий идрок этиш, ўзи англаганларини образлар воситасида бадиий фалсафа шаклида ифодалаш нияти билан боғлиқдир. Яъни адиб ўзининг ижодий ниятига, шунингдек, даврнинг ҳам ижтимоий-маънавий, ҳам бадиий-эстетик эҳтиёжларига жавоб бера оладиган ифода шаклларини топиш йўлида изланди ва, айтиш керакки, энг мақбулларини топа билди. Шу маънода “Отамдан қолган далалар” романини адабий авлодларни, анъанавий ва янгиланган бадиий тафаккурни боғловчи кўприк деб айтиш мумкин.

Юқорида айтганимиз 90-йилларга келиб реалистик ифоданинг ижодкорларимизни қониқтирмай қолганини Омон Мухтор мисолида ҳам кўриш мумкин. Адиб 90-йилларнинг бошларида яратган “Минг бир қиёфа”, “Кўзгу олдидаги одам”, “Тепаликдаги хароба”, “Аёллар мамлакатаи ва салтанати” каби “мўъжаз романлари” (У.Норматов) адабиётимизда ўзининг ифода тарзи, шакл ва услублари жиҳатидан чинакам янгилик бўлди. Эътиборли томони шуки, Омон Мухтор буларга қадар анъанавий реалистик йўлда “Йиллар шамоли” (1976) ва “Эгилган бош” (1989) романларини ёзган, романнавис сифатида танилиб улгурган эди. Шунга қарамай, 1988-91 йилларда ёзилган “Минг бир қиёфа” романида адиб ўзи яхшигина эгаллаган реалистик тасвир йўлидан бормаган, бунинг сабабини, бизнингча,

юқорида кўрсатилган омиллар билан изоҳлаш мумкин. Ўзи танлаган ифода йўсинига ўқувчи ҳали кўникмаганини назарда тутиб бўлса керак, романнинг “Шарқ юлдузи”даги нашри олдидан адиб “Икки огиз сўз” айтиш заруратини туйган ва шу номда сўз боши ёзиб, биринчи жумладаёқ “Ким ўқисин-ўқимасин, очигини айтишим керак: бу – хаёлийми, фалсафийми, шунақа бир асар!” дея эътироф этади. Фикримизча, ушбу жумлада асарнинг бадиий ўзига хослиги нимада экани лўнда ифода этилган. Зеро, агар “хаёлий” дегани уни реализмдан йироқлаштиради, “фалсафий” сифати ижодкор яратган бадиий воқелик шунчаки хаёлга келгани эмас, унда муайян бир фалсафа мужассамлигини англатади. Бошқа томони, ижодкор тахайюли нечоғли тизгинсиз бўлмасин, барибир, воқеликдан батамом узилиб кетолмайди. Сўз бошининг давомида Омон Мухтор ҳам шуни эътироф этган: “Албатта, ёзувчи ҳар қандай асарда ўзи кузатган – эшитган, кўрган ҳаёт ҳақиқатларини акс эттиради. Лекин барибир, бу асар кўпроқ хаёл маҳсули; мен ҳаётдаги аниқ воқеалар, одамларни – бўёқ бериб, умумлаштириб юборишга ҳаракат қилганман”¹.

Дарҳақиқат, учта ҳикоятдан таркиб топган романда ҳақиқат ва хаёлот ажиб бир тарзда қоришиб кетган. Илк ҳикоятнинг дастлабки жумлаларини ўқиганида ўқувчи кўз олдида реал манзара, реал ҳаётнинг ҳолати жонланади: “Кўча ойдин, ёруғ, аммо бўм-бўш эди.

У машина тутишга анча уринди. Бўлмади. Ўласи ичган, оёқда зўрға турган одамга машина тўхтайдими? Қўрқишадими, ким билсин...” Айни ҳолатнинг ҳақиқатлиги, яъни шундай ҳолат ҳаётда юз бериши мумкинлиги асло шубҳа уйғотмайди. Қаҳрамоннинг шу вазиятдаги ҳаракати, дейлик, аввалига унинг автобусми-троллейбусми кутай деб бекатга йўл олишию сўнг бундан наф йўқлигини англаб (ярим тун, ахир!) пиёда кетишга жазм этиши ёки шу аснода (омади чопганини қаранг, шунақаси ҳам бўлади-да!) бўм-бўш автобуснинг келиб қолиши – булар ҳаммаси ҳақиқатга рост келаверади. Бироқ ўша

¹ Шарқ юлдузи.- 1992.- №4.- Б.3

автобуснинг ҳайдовчисиз экани – хаёлот маҳсули, адиб айтмоқчи “бўёқ бериб, умумлаштириб юборишга ҳаракат” натижаси. Автобуста чиққан онидан қаҳрамонимиз ихтиёрни қўлдан берди – бундан кейинги воқеаларнинг бари унинг ихтиёридан ташқари содир бўлади. Ҳа, унга автобус “бошқа жойдан бошқарилаётгандек” туюлиши бежиз эмас, зеро, бу ижодкор хаёлотни яратган тақдир рамзи, ундан қочиб қутулиш ҳам, бошқа томон буриш ҳам банданинг ихтиёрида эмас. Асарнинг илк саҳифаларида тасвирланган ушбу ҳолат, бир ёқдан, қаҳрамонни олдинда бундан-да ғаройиб ҳодисалар кутаётганидан огоҳ этади, иккинчи томондан, ўқувчини уларни қабул қилишу мағзини чақишга эмоционал ва интеллектуал жиҳатлардан тайёрлайди. Асли “ҳайдовчисиз автобус”-нинг асосий вазифаси шугина, биринчи манзарада (биринчи ҳикоят ўз навбатида тўрт манзарадан иборат) ундан бошқа нореал, хаёлий унсурнинг ўзи йўқ. Зеро, кейинги воқеалар: қаҳрамон – Абдулла Ҳакимнинг аллакимлар томонидан Бурҳон Шариф ўрнига янглиш ҳибсга олинишию аллақандай ҳужжатлар талабида бе-аёв қийноққа солиниши, дўстини сотмай азобларга мардона туриб бериши, ниҳоят, катта йўлга чиқариб орқасидан хиёнаткорона ўқ узилиши – буларнинг ҳаммаси ҳаётга монанд тасвирланади. Ҳартугул, булар ўқувчи ҳеч йўқ киноларда кўргани ё узунқулоқ гаплар орқали озми-кўп тасаввурга эга бўлгани жиноятчи гуруҳлар – мафия хатти-ҳаракатлари-да: детективларга хос бироз сирлилигини демаса, ҳаётда юз бериши мумкин воқеалар сифатида қабул қилса бўлади. Шунга кўра биринчи манзарада ҳаётга монандлик устувор дейиш мумкин. Айтиш керакки, адиб нореалистик тасвир “дозаси”ни аста-секин ошириб борган: иккинчи манзарада ҳақиқат ва хаёлот нисбати ўзаро тенглашса, учинчи ва тўртинчи манзаралар батамом хаёлот асосига қурилган.

Иккинчи манзара мақтул Абдулла Ҳакимнинг руҳи орқали, яъни арвоҳ нигоҳидан чизилади ва айни ҳол ҳақиқат ва хаёлот тенглигини таъминлайди. Негаки, жасаднинг янглиш Бурҳон Шариф деб танилиши, уни дафн этиш, оиласи, яқинлари, таниш-билишларининг бу йўқотиш билан боғлиқ ўй-кечинмалари, хатти-ҳаракатлари каби тафсилотларнинг бари реалистик йўсинда берилган,

айни чоқда, уларнинг арвоҳ кўзи билан кўрилаётгани ва ўша арвоҳ – жасаднинг чин эгаси айна пайтда онгида кечираётган ўй-кечинмалар, равшанки, тўласича хаёлот маҳсули. Муҳими, танланган ифода йўсини шунчаки тахайюл ўйини бўлиб қолган эмас, аксинча, муайян бир го-явий-бадий ниятга қаратилган. Дейлик, ўқувчи Бурҳон Шарифни фақат Абдулла Ҳакимнинг гаплари орқали таниган бўлса, энди у ҳақда бошқалар фикрини ҳам билади, унинг яхши инсон эканига амин бўлади, ўз муҳитида тутган мавқеи ҳақида тўлароқ тасаввур ҳосил қилади. Ёки Абдулла Ҳаким ҳақида хизматдошлари айтган гаплар ўқувчида у ҳақда ҳосил қилинган тасаввур кейинги манзарада – дўзахда унга тайинланган жазонинг ҳақлигига ишонтиради.

Учинчи ва тўртинчи манзаралар диний ривоятлар асосига қурилган. Хусусан, учинчиси “Тўр азоби” деб номланиб, ундаги асосий воқеалар “қабр устидаги охириги киши етти қадам узоқлашган”дан сўнг бошланади. Умуман олганда, талқинлар диний ривоятлар руҳида, фақат Мункар ва Накир бераётган саволларга дунёвий тус берилган. Абдулла Ҳаким ўзини яхши одам деб билади, унингча, биргина гуноҳи – “муҳаббатда бироз бербурдлик қилгани”, холос. Фаришталарнинг бу масаладаги фикри эса тамом ўзгача экани боис, бириси унга хитобан айтади: “Қачондир ақалли бирон марта Оллоҳга сидқидилдан ибодат-илтижо қилганмисан?! Сен умринг бўйи ҳаттоки Оллоҳнинг борлигига ҳам гоҳ ишониб, гоҳ ишонмай яшагансан... Хўп, умрингда қайсидир пайт бундай эс-ҳушингни йиғиб, ўзингни пок тутиш ҳақида ҳеч ўйлаганмисан?! Йўқ, сен кун ора бўкиб ичиб, бўлган бўлмаган таомни еб, пок-нопок жойларда ётиб-туриб, шуни ҳаёт деб тушунгансан. Сен ҳайвондек яшадинг. Ҳайвондан ҳам баттар... ахир, ит ўтирган ўрнини думи билан супуради; мушуклар ювинади; қушлар таранади. Сенга бир қатла имтиҳон оламида яшаш насиб этди. Сен бўлсанг бунини ўйламадинг. Ерда тирик мурдадек судралиб умринг ўтиб кетди”¹.

Эътибор берилса, фариштанинг бу гаплари Абдулла Ҳаким фоний дунёда кечирган умрга баҳо ўлароқ янг-

¹ Омон Мухтор. Минг бир қиёфа. - Т.: Шарқ, 1994. - Б.40.

райди. Айни шу нуқтада Омон Мухторнинг сўз бошида айтгани “ҳаётдаги аниқ воқеалар, одамларни – бўёқ бериб, умумлаштириб юборишга ҳаракат қилганман” деганига тўхталиш жоиз. Яхши маълумки – биров бунини ўз бошидан ўтқарган, бошқа биров ўзидан каттароқларни кузатиб билар – ўша “ривожланган социализм даври” дея алқанган 70-йиллардан зиёли кишилар ўзини “кичкина одам”, “ортиқча одам” ўлароқ ҳис эта бошлаган эди. Ҳа, гап жамиятда ўзини бир “винтча” ва шу боис қўлидан ҳеч иш келмайдиган ёки нелардир қилишга қодир экани ҳолда ақлию куч-қувватини ҳеч кимга керак эмас ҳис этган зиёлилар ҳақида бормоқда. Мазкур вазиятда зиёлилар қаршисида иккита йўл бор эди: ё ўзи ардоқлаган идеаллардан воз кечиб шароитга мослашиш – бу ҳолда пичоғи мой устида бўлади, ё ўша идеалларига содиқ қолиб ўзини четга олиш – бу ҳолда авом наздидаги “омадсизлар” сафини тўлдиради¹. Абдулла Ҳаким ўзини иккинчи йўлни танлаганлардан деб билади: ҳаётдаги амаллари идеалларига мос, атрофидаги нопокликларга аралашмаган – яхши одам эканлигига имони комил! Фақат, биринчидан, атроф иллатга ботгани ҳолда, Аҳмад Аъзамнинг қаҳрамонларидан бири шунга ўхшаш мавқе эгаллаган кишига айтганидек, “устидан шиша қалпоқни бостириб олиб, менга гард юқмайди деб умид қилиш”² – хом хаёл. Иккинчи томони, гарчи ўзи шоирлиги ва “шоирки бор эркин, дарвештабиат юришга мойиллик сезиши” билан изоҳласа-да, майхўрликка ружуъ қўйишига гоҳи нариги йўлдан борганларга қиёслаб ўзини ич-ичида “омадсиз” ҳис этиши, бундан эзилишию алам ўтини ичкилик билан ўчирмоқчи бўлиши ҳам озми-кўпми сабаб бўлган. Ниҳоят, учинчидан, унинг ўзи ҳеч гуноҳга санамайдиган яна бир айби борки, у тўртинчи манзарада – маҳшар куни номаи аъмоли очилганида маълум бўлади. Маҳшар куни ҳам ҳамон ўзини гуноҳсиз билади, аммо “кутилмаганда” (аслида эса диний манбаларда айтилганига мос) тана аъзолари унга қарши гувоҳликка ўтади. Уларнинг ҳукми эса қатъий: “Сен оқимга тушган хас эдинг, оқим қаёққа

¹ Бу ҳақда қаранг: М.Шералиева. Бобурнинг андишаси.- Т., 2015.- Б.17-24.

² Аҳмад Аъзам. Аскартоғ томонларда.- Т., 1989.- Б.92.

олиб борса, кетаверардинг. Умрингда маъно-мақсад йўқ эди. Сен ўзингга қанча бино қўймагин, устинг, танинг сингари руҳинг ҳам пок эмас эди”. Шоир одам умринг “ётиб-туриш, еб-ичиб, кийиниш” учунгина сарфланган, руҳинг пок эмас, дейишларига чидай олмай исён қилади. Лекин айбловчиларнинг-да асоси пухта: ўзини, ўзлигини англамай кечган умр зое, шу аҳволига айтганлари шеърый даъватлар зое. Яна Худога ишонгани ҳолда “дунёда ҳукмини ўтказиб яшаган шоҳлар-арбоблар”га ундан-да кўпроқ ишонгани... ишида, шеърларида уларнинг номини тилга олмай туролмаслик, ҳайкалу суратларига бамисоли бутпарастдек сиғиниш – булар шоирнинг энг оғир гуноҳи, руҳини булғаган ҳам шулар. Юқорида Абдулла Ҳаким “ўзини иккинчи йўлни танлаганлардан” деб билади деганимиз бежиз эмас. Зеро, ўзи шундай ўйлагани билан, аслида у учинчи йўлни очмоқчи: идеалларига ҳам содиқ қолса, уларга номувофиқ ижтимоий ҳолатдан чиқариш мумкин нафдан ҳам қуруқ қолмаса – қозонга яқин бўлса-ю, қаросини юқтирмаса! Бу эса, табиийки, мунофиқона йўл.

Омон Мухтор “Минг бир қиёфа”ни жамият аъзоларидан тозариш, ўзлигини англаш ва янгиланаётган ижтимоий муносабатлар шароитида онгли равишда ўз мавқеини, ҳаётий принциплари ва мақсадларини белгилаб олиш тақозо этилаётган бир даврда ёзди. Айни шароитда Абдулла Ҳаким сингари ўзини “гуноҳсиз” деб ўйловчилар талайгина, хусусан, ижодкор зиёлилар орасида ҳам бундайлар кўп бўлган. Сўз бошида айтганидек, Омон Мухтор “ўзи кузатган – эшитган, кўрган ҳаёт ҳақиқатларини акс эттиради”. Зеро, у ижодкор зиёлилар қайнаган жой – “Шарқ юлдузи” журнали таҳририятида, боз устига, яна бошқа кўплаб таҳририятлар жойлашган бинода ишлаган. Яъни ўзи тасвирлаган сингари одамларни бевосита кузатиш, улар билан мунтазам мулоқот қилиш имконига эга бўлган. Ўша кузатишларию мулоқотлари давомида англаганларини ифодалаш учун реалликка монанд манзараларни эмас, аксинча, кўпроқ хаёлот маҳсули бўлган ва ўқувчига айтирини ифодалашга қулай имкон берувчи бадий воқеликни яратди. Хусусан, юқорида кўриб ўтганимиз тўрт манзара давр зиёлисининг маънавий қиёфасига кўзгу тутгандай,

унинг ўз-ўзига-да иқрор қилишга журъат қилолмай-
диган жиҳатларини турли ракурслардан очиб беради,
ўқувчининг унга нисбатан холис ва тўғри муносабатини
шакллантиради.

Романнинг иккинчи ҳикояти негизда ҳам “минг йил-
лар давомида одамларнинг етти ухлаб тушига кирма-
ган воқеа” ётади. Ҳа-да, ҳаёт одатдагидек давом этиб
турганида “кутилмаганда” қўзғалган ва тобора зўрайган
шамол шаҳар марказидаги энг маҳобатли – “мармардан
тикланган тўққиз қаватли кошонани” аллақаёқларга
олиб кетса, кимнинг етти ухлаб тушига кирибди бу?!
Энг қизиғи, кошона ва унда жойлашган ташкилотнинг
бирдан йўқолиб қолгани Садиржондан бошқага билин-
майди ҳам – худди бору йўқлиги одамларга мутлақо
фарқсиздай! Яна ҳам қизиғи – ҳалиги ташкилот ша-
мол элтиб ташлаган кимсасиз чўлнинг қоқ ўртасида ҳам
ҳеч нарса бўлмагандек ишлайверади. Яъни у одамлар-
га керак бўлмаганидек, унга ҳам одамлар керак эмас
– ўз қобилигига, ўша тўққиз қаватли мармар кошонасига
ўралиб қолган, ишлаш учунгина ишлаётган, ўзигагина
керак бир ташкилот. Кошона ичидаги тутум, кишилар-
нинг феъл-хўйи, ўзаро муносабатлари – барида йигир-
ма йиллар наридаги ўқувчи ўзига таниш чизгиларни
кўрган, хусусан, абадиятга даъвогар комфирқанинг та-
рих суронида изсиз йўқолганини мушоҳада этган. Шун-
га ўхшаш, учинчи ҳикоятда Раҳим Иккинчининг юрт
сўрашида шўро ҳукумати етмиш йил юритган сиёсатга
ишораларни, сартарош Гуломжон қўллаган тадбирда
эса мафкурачиларнинг иш усули ва шаклларини кўрган.

Омон Мухтор танқидчи Аҳмад Отабой билан суҳба-
тида “Минг бир қиёфа”даги ҳар бир ҳикоятни битта ро-
ман қилиш мумкинлигини айтиб, “Бироқ менинг мақса-
дим бу эмас эди. Мақсадим – ихчам ҳолда каттароқ бир
гапларни ташлаш эди, иложи борича”, дейди¹. Айтиш
керакки, адиб кўзлаган мақсад – чин санъатга хос ва
унга санъат йўли билангина эришиш мумкин. Романда-
ги ҳикоятлар ихчам ҳолида ўқувчи нигоҳини халқимиз-

¹ Ҳар кимнинг ўз замин, ўз осмони бор... / Ўзбекистон адабиёти ва санъати. –
1998. - 6 март.

нинг яқин ўтмишдаги кечмиши моҳиятига, фожиаларининг туб илдизларига қарата олиши билан ғоят қимматлидир. Шунинг назарда тутиб устоз Умарали Норматов адабнинг 90-йилларда яратган романлари ҳақидаги бундай дейди: “Бу романлар ҳаммадан бурун ҳозирги куннинг маънавий-эстетик эҳтиёжи оқибатида майдонга келган; бу хил асарлар фақат 90-йиллар шароитидагина яратилиши мумкин. Уларни ўқир экансиз, даҳшатли туш кўраётгандай бўласиз: кечаги кунингиз, етмиш йиллик ҳукмронлиги давомида миллионлаб кишиларни йўлдан оздирган, одамлар қисмати, руҳиятида ададсиз нохуш, фожеий асоратлар қолдирган, ҳалокатга маҳкум мустабид тузум қиёфаси жамики ваҳшатлари билан кўз олдингизда гавдаланади. Энг ёмони, бу тузум одамларни кўнгил гавҳари — имон-эътиқоддан маҳрум этди, уларни вазиятга қараб товланадиган минг бир қиёфали оддий ижрочи жонзотга айлантирди, майдалаштирди”¹.

Юқоридагиларни хулосалаб айтсак, миллий насримиздаги бадиий ифода усул ва шаклларининг янгиланиши қуйидагича тартибда кечди: реалистик асарларда бадиий шартлилик салмоғининг ортиши – реализм доирасида рамзий-мажозий образларнинг кенг қўлланила бошлаши – нореалистик йўлда ёзилган асарларнинг пайдо бўлиши. Янгиланиш жараёнида Ғарб адабиёти тажрибаларини ижодий ўзлаштиришнинг аҳамиятига ортиқча баҳо бериш, бизнингча, маъқул эмас. Чунки иқтидорли адабларимиз энг аввал миллий фольклор ва мумтоз адабиётимиз тажрибаларини ижодий ўзлаштириш, ютуқларини ривожлантириш йўлини тутдилар. Тоғай Мурод ва Омон Мухторнинг мустақиллик билан деярли тенгдош асарлари таҳлилидан аён бўляптики, миллий насримизда бадиий тафаккурнинг янгиланиши инқилобий йўл билан эмас, табиий тадрижий ривожланиш тарзида амалга ошгандир.

2016 йил

¹ Романнинг янги умри. // Жаҳон адабиёти. - 2001 - № 9. - Б. 85.

ШЕЪРДА МАНТИҚ КЕРАКМИ?

(Поэзияда мантиқ, дид, ахлоқ ва бошқалар хусусида)

Ўзингиздан қолар гап йўқ, сўнг вақтларда назмбозлик касалига йўлиққанлар – жўнгина гапларини ҳам шеър-га соладиган, энг ёмони, уларни “шеър” деб эълон қиладиганлар кўпайган. Қарангки, буларнинг бахтига овоз кучайтиргичу фонограммалар замони келиб, истеъдоду диддан Мосуво қўшиқчилар ҳам кўпайгандан кўпайди! Ўхшатмагунча учратмас, деганлари шу-да: булар на-ригилари битган маза-матрасиз шеърларни хориждан ўғирланган куйларга солиб, компьютер дастурлари ёр-дамида сайқаллаб, чунон “куйлай” бошладиларки, тезда FM тўлқинларини забт этиб, қўл телефон “чип”ларини тўлдирдилар. Ана энди қулоғидан “наушник” тушмай-диган, ҳар нени ундан таралаётган оҳангга мос муқом билан қиладурган “санъат шайдоси” қизчалар шеърият нимаю қўшиқчилик санъати нелигини қандай тушуниш-ларини фаҳмлаб олаверинг!.. Йўқ, кўпам фаҳмингизни зўриқтирмайин-да, ўзим бир мисол келтириб қўяқолай. Ўтган йили эди, водийга ижодий сафар дастури доира-сида чоғи, университетимизда шеърлари кўплаб машҳур хонандалар репертуаридан жой олган Аҳад Қаюм билан учрашув уюштирилди. Ўшанда талаба қизларнинг даст-хат олайн деб шоир ортидан югургилаб юрганларини кўриб, шеърият ҳақидаги тасаввурларимиз нечоғли қашшоқлашиб қолганини надомат билан ҳис қилгандим (шу гапимни ёздим-у, “ўшанда ичимда ҳасад гивирлаб, ғайирлигим қўзиб қолмаганмиди экан?” деган саволни ўзимга қайта-қайта бериб кўрдим, ҳайтовур, ҳар гал очик юз билан “йўқ” дея олдим). Ахир, “мухлисларнинг” кўпчилиги филология факультетининг талаба қизлари – эртага ёш авлодга чин шеърият нелигини англатиш, бадий сўз жозибасини юқтиришга тайёргарлик кўра-ётганлар эди-да! Яна эшитдимки, улар орасида шоир-нинг чин “фанат”лари ҳам, “Муҳаммад Юсуф – авом шоири, Аҳад Қаюм – хослар шоири!” шиорини баланд тутган қўлбола мунаққидлар ҳам бор эмиш. Аввалига, қўлбола мунаққид киноя қилган чиқар, деб ўйладим, ичимда унинг фаҳми ва закийлигига ҳақ бердим (ўша

дидсиз фанатлар ичида юриб уларнинг устидан боплаб кулибди, деб ўйладим-да!) ҳам. Бироқ дедиларки, йўқ, у айтганларини асло киноя эмас, айни илмий ҳақиқат санайди. Ана, холос, буёғи қанчадан тушди энди?! Эртанги танқид омма дидига мослашиш йўлига кирар экан-да?! Ваҳимага йўйманг-у, айтганларим негадир адабиётимизнинг истиқболидан ташвишли бонг бўлиб (ёқамга туфлаб қўйдим, алҳазар!) туюлаверади...

Ўйлайманки, бадий диднинг оммавий тарзда су-сайгани – ҳамиша ўқувчи омма илғорида турган талабаларнинг шунчаки вазну қофияли нутқ билан ШЕЪРни, мисрабоз билан ШОИРни фарқламай қўяётгани адабиётга алоқадорки одамни жиддий ташвишга солмоғи керак. Албатта, мазкур ҳолнинг сабаблари кўп, лекин энг аввал ўзимиз билан боғлиқ томонини мулоҳаза қилиб олишимиз даркор. Тўғриси, бемаза шеърлар урчиб кетаётгани ҳақида адабий давраларда кўпдан бери айтиб келамиз. Афсуски, фақат шугина: “айтиб келамиз” – вассалом! Ҳеч биримиз ўша шеърларнинг нимаси бемаза экани, нима учун уларни шеърга санаб бўлмаслигини кўрсатиб беришга ҳафсала қилмадик. Негаки, бунақа шеърларга осмондан қараб, уларни “танқиддан тубан”, “диққат-эътиборимизга номуносиб” деб билдик, – улар ҳақида бир нима ёзишни ўзимизга эп кўрмадик. Энди тобора амин бўлаётирманки, бу масалада эгаллаган мавқеимиз, тутган тутумимиз қилаётган ишимизга, зиммамиздаги вазифага хиёнатдан ўзга эмас экан. Зеро, жимгина томошабин бўлиб турмай вазифамизни сидқидилдан бажарганимизда эди, балки бемаза шеърлар ҳозиргидек урчиблар кетмаган бўлармиди?!

Шеър машқига жазм этганлар, кўпинча, энг қийини сўзларни мавзун мисраларга тизишу ўринли қофиялар топиш деб ўйлаб хато қиладилар. Негаки, бу шеър техникаси билангина боғлиқ, яъни ўрганса бўладиган жиҳат. Аслида мавзун мисралару бенуқсон қофиялар восита, холос, уларнинг вазифаси муайян туйғу ё фикрни изчил ифодалашу ўқувчининг лирик ҲОЛни кўнглида қайта яшатишига имкон яратишдир. Шу боис поэтик ман-

тиғи ва ифода изчиллигига путур етган шеър, нечоғли хушоҳанг бўлмасин, барибир “хомаклигича қолаверади”.

Поэтик мантиқ, биринчидан, кечинма билан у юзага келаётган ҳолат мутаносиблигини, иккинчидан, лисоний ифоданинг тасвирланаётган кечинмага мослигини, учинчидан, шеърдаги мисралар (бандлар)нинг ўзаро мантиқий-мазмуний боғлиқлиги (кетма-кетлик, изоҳлаш, зидлаш, қиёслаш, ўхшатиш каби алоқалар асосидаги)ни тақозо этади. Мазкур талаблар нуқтаи назаридан биттагина шеърни бир бошдан кўриб ўтамыз:

Сизга қанча меҳрим берсам ҳам,
Тўймадингиз, тўймадингизда.
Энди фақат мен сизни дейман,
Қўймадингиз, қўймадингиз-да¹.

Илк мисрадан лирик қаҳрамон бунга қадар (шу лирик кечинма вақтига қадар) ёрига “қанча (яъни, кўп) меҳрин берган”и, демак, анчадан бери унга муҳаббати борлиги англашилади. Иккинчи мисрадаги “тўймадингиз” сўзининг такрори ва -да юкламаси юзага келтираётган интонация “наҳот шунча меҳрга ҳам тўймасангиз” тарзида ёзғириш маъносини беради. Ҳолбуки, миллий бадий тафаккурда “биргина нарсага – меҳрга тўйиб бўлмайди” деган фикр ўринлашган. Тўғри, ҳақиқий ижодкор бадий тафаккурни баҳоли қудрат ривожлантириш, янгилашга интилиши, демак, ундаги айрим қарашларни инкор қилиши табиий ва зарур. Бироқ унинг бу ҳаракати бадий-эстетик заруратдан келиб чиқиши ва асосланиши шарт. Юқоридаги ҳолатда эса бундай зарурат йўқ, “тўймадингиз” сўзи “қўймадингиз”га қофиядош бўлгани учунгина қўлланган. Натижада ошиқ ёрга берган меҳрини миннат қилаётгандек ҳолат юзага келганки, бу ошиқона кечинма табиатига ёпишмайди. Кейинги мисрадаги “энди” сўзи аввалги икки мисра мантиқини тамом барбод этади. Чунки “энди” сўзи иш-ҳаракатнинг нутқ моменти (бу ерда лирик кечинма

¹ Аҳад Қаюм. Бегим деманг, бегойим.- Бухоро, 2012.- Б.102-103; кўчирма қилиб олинган шеърин парчалар имлоси ва тиниш белгилари китобдаги ҳолича қолдирилди.

вақти)дан бошлаб ва кейин амалга оширилишини англа-
тади. Шунақа экан, лирик қаҳрамоннинг ёрга анчадан
бери меҳр бериб келаётгани ёлгон бўлиб чиқадими?! Ёки
у ҳозирга қадар бир эмас, бир нечаларга меҳр бериб ке-
лаётган эдим, демоқчимми? Энг қизиги, банд контекстида
у ёри “қўймагани” (яъни, мажбурият ортида) учунгина
“фақат мен сизни дейман” деяётган чиқади, яъни яна
ўзини ўзи инкор қилади.

Иккинчи бандни ўқиймиз:

Муҳаббат излайсиз кўзимдан,
Қолманг дейсиз жоним ўзимдан,
Шарпадек кезасиз изимдан,
Қўймадингиз, қўймадингиз-да.

Лирик қаҳрамоннинг “фақат сени дейман” дея онт
ичиши билан маъшуқанинг ошиғи кўзидан “муҳаббат
излаши” (контекстда бу ошиқ кўзида муҳаббатдан асар
йўқ, деган маънони ҳам беради!) бир-бирини инкор қи-
лади. Маъшуқанинг ошиқни ҳол-жонига қўймай орти-
дан “шарпадек кезиши” (фақат уни дейишини билса,
қайси аҳмоқ қиз шарпадек маъшуқ изидан қолмайди?!),
“ўзимдан қолманг” дея ўтиниши ҳам биринчи банд маз-
мунини инкор қилади. Эътибор беринг, иккинчи бандни
ўқигач ҳам лирик кечинмани юзага келтирган ҳолатни
тасаввур қилиш имкони ҳаминқадар. Энг ёмони, маромга
солиб ўқиш асноси аксарият ўқувчилар бу томонига эъ-
тибор ҳам бермайди, худди радиодан таралаётган за-
монавий қўшиқни қўшилиб хиргойи қилган каби, оҳанг
мазмунни босиб кетади — муқомлари оҳангга мос-ку,
нима деса деявермайдими!

Кейинги банд мантиқни тамом пароканда этади де-
сак, муболаға эмас:

Хоҳланг йиғлаб, хоҳланг куламан,
Сиз истаган ошиқ бўламан,
Севиш керак бўлса севаман,
Қўймадингиз, қўймадингиз-да.

Иккинчи бандда маъшуқа ошиқ ортидан эланиб юр-
ганди, бунисида навбат ошиқнинг ўзига келган. Мундай

қараганда, дастлабки икки мисра мантиқан “энди фақат сизни дейман” онтини шарҳлаб, яъни шоир гўёки тангани чақага майдалаб беряпти, холос. Бироқ эндигина “сири билан” турган, маъшуқа бечорани изидан “шарпадек кездирган” лирик қаҳрамон нечук бу қадар кескин ўзгарди? Шеърдан бунга бирор асос, шунга туртки бўлган деталь топилмайди. Оқибат: ўзи шусиз ҳам кечинма юзага келган ҳолатни тасаввур қилиб бўлмаётганди, энди бунинг имкони тамом кесилди-қолди. Шунча онту илтижолардан сўнг бирдан “севиш керак бўлса севаман” (яъни, шу пайтгача севган эмас, шу керак бўлса, энди “марҳамат кўрсатиб” ҳам қўяверадилар) дейилиши ўқувчини шошириб қўяди: бунгача севмаган бўлса, гап ўзи нима ҳақида бораётганди?

Ўқувчи шошиб қолганига хайрон қолмаса ҳам бўлади, зеро, гап қандай туйғу-кечинма ҳақида бораётганини лирик қаҳрамоннинг ўзи ҳам билмайди чоғи:

Фарқи йўқдир, ҳазилми, чинми,
Энди танлаб бўлдим мен сизни,
Олай энди бир қўнглингизни,
Қўймадингиз, қўймадингиз-да.

Хўп, ана, лирик қаҳрамонимиз қизга муносабати ҳазилми ё чинлигини билмасин, ҳаётда шундай ҳолатлар ҳам бўлишини асло инкор қилмаймиз. Бироқ “фарқи йўқ” деган қатъий ҳукмини қандай тушуниш керак? Ахир, ўзинг севгидан сўзлаб турган бўлсанг-у, яна бу гапларинг “ҳазилми ё чин”лигининг фарқи йўқ десанг? Ҳолатга, айни дамдаги руҳиятга мос эмас-ку бу. Шу гапларини эшити-иб турган ва яна унинг изидан “шарпадек кеziшга” ҳозир маъшуқага ҳам хайф-э! Эҳтимол, шўрлик тил-забонсиз бир махлуқдир, ахир: “мен сизни танлаб бўлдим!” деяпти-ку, хоҳласангиз ҳам, хоҳламангиз ҳам – шу, дегандай қатъий. Ундай десам, “қўймадинг-қўймадинг, майли бир қўнглингни олай” чорловидан кишида бунинг маъшуқаси “разовый”, шекилли (яъни, ошиқ ўзини гўё “севги дўкони”да бир саф сулув ичидан танлаб олаётгандек тутмаяптими?!) деган андиша туғилади. Дилига инган андишани “Қўймадингиз, қўймадингиз-да” сатрига уриштирган ўқувчи “бир

кўнглини олмасликка қўймайдиган” маъшуқани қай кепатада тасаввур қилсайкин?!

Ўнгу терси номаълум гапларидан маъшуқаси хавотирга тушиши мумкинлигини ўзи ҳам туйқус фаҳмлаб қоладими, лирик қаҳрамонимиз уни хотиржам қилишга шошади:

Бўлди етар хавотир олманг,
Қалбингизни шубҳага солманг,
Сизга рухсат ортимдан қолманг,
Қўймадингиз, қўймадингиз-да.

Адашмасам, ўзбекчада “Қалбингизни шубҳага солманг” калимаси мурожаат қилинаётган одамга “Ўзингизни (ўз хатти-ҳаракатингиз билан) шубҳалантирманг” деган даъватни англатадики, айтиш шаклда у ҳолат мантиқига мувофиқ эмас. Бу ўринда лирик қаҳрамоннинг “гап-сўзларим, хатти-ҳаракатим дилингизга шубҳа солмасин” дейиши мантиқан тўғри бўларди. Кўрамизки, ўзбек тилининг услубий хусусиятларига эътиборсизлик орқасида яна мантиққа хилоф ҳолат юзага келаётир. Шунинг ўзигина кам кўринганми, ёрига марҳаматни тагин бир баҳя кўтариб, “ортидан қолмасликка изн” берилади. Сиз қанча чамаладингиз, билмадим-у, менинг наздимда маъшуқанинг ошиқ қошидаги мақомию қадри бир кучукчадан – қайсики, хуш қарасанг суйкалиб, “чўп” десангоқ бадар кетадиган кучукчадан ортиқ кўринмади... Шу боис бўлса керак, кейинги мисралар каминага “кир қўйлакка жун жўяк” нақлини эслатди:

Кўкдан юлдуз узиб бераман,
Ғам деворин бузиб бераман,
Хатто шеър ҳам ёзиб бераман,
Қўймадингиз, қўймадингиз-да.

Қаранг, лирик қаҳрамонимиз энди мумтоз шеърый қасамлар ичмоқда, лекин “ортидан қолмаслик учун изнга муҳтож” ёр қошида бунақа қасамлар ичишга ҳожат бормикан?! Йўғ-э, ёр шўрликнинг ўзи бунинг кўзига кучук боладай мўлтиллаб қараб турган бўлса-ю, унга яна “юлдуз узиб берилса” – ортиқча ҳашамат, исроф бўла-

ди-ку! Демак, ушбу банднинг мазмуни ҳам ўзидан олдинги банд мазмуни билан мантиқий номувофиқлик ҳосил қиляпти. Бундан ташқари, “ҳатто” сўзини нотўғри қўллаш оқибатида мисралараро алоқада ҳам мантиқий ғализлик юзага келган. Гап шундаки, “кўкдан юлдуз узиб бериш”нинг ўзи муболағанинг ҳадди аълоси эди, агарки ундан сўнг “ҳатто” сўзи қўлланаётган экан, бажарилажак амалнинг ундан-да муболағалироқ бўлиши тақозо этилади. Шу ерга келганда шоирнинг камтарлиги тутиб кетганми ва ё ёрини ўзининг ашаддий мухлиси деб биладими, “ҳатто”дан кейин “шеър ҳам ёзиб бераман” дея ваъда қилади. Ҳай, майли, буни мумтоз шеърят анъанасидаги фахрияга йўйиб қўя турайлик-чи, асакамиз кетармиди...

Шеърнинг ҳикмати масалнинг “алқиссаси” каби охирида экан, бу бандда шоир гўё бизнинг эътирозларимизни олдиндан билган каби, ўзини оқламоқчи бўлган каби:

Биласиз-ку менинг кимлигим,
Эътиросга дарров берилгум,
Севги деса жуда бўш кўнглим,
Қўймадингиз, қўймадингиз-да.

Қаранг-а, ўқиганларимиз “севги деса жуда кўнгли бўш”, эътиросга тез берилувчан (авом тилида бундайлар “тутруқсиз” дейилармиди?!) одамнинг кўнгил ҳоли экан-у, шунга фаҳмимиз етмай эътироз устига эътироз бостириб келаётган эканмиз. Эҳтимол, эътирозларимизни кимдир қабул қилмас, кимлардир шеърдаги ҳолату кечинма ғоят ҳаётий дея ўзимизга эътироз ҳам қилар. Адолат юзасидан бунга муайян даражада ҳақ бериш керак, албатта. Бироқ ҳаёт шеърятга тўғридан-тўғри кўчавермайди-да, ахир! Бу ўринда бир оддий ҳақиқатни такрор таъкидлаш зарур: ҳар қандай кечинма ҳам, ҳар каснинг кечинмаси ҳам ПОЭЗИЯга дахлдор бўлавермайди.

Муҳаббат мавзусидаги шеърларнинг энг машҳурлари айрилиқдан сўзлайдиганлари эканига эътибор қил-

ган бўлсангиз керак. Сабабини ўйлаганда, хаёлга энг аввал аксарият эркакларнинг ҳаётида лоақал бир бор “қуйгани”ю шоирда ўзининг дарддошини кўргани келса, эҳтимол. Ундай десак, бунақа шеърлар аёлларга ҳам бирдек ёқади-ку?! Нега? Менимча, асосий сабаб – шеърда акс этган йўқотиш изтиробининг гўзаллигида. Ҳа, шеърият анъанасида шундай: бир шоир йўқотиш изтиробини “ёруғ ҳасрат” деб айтади, чунки ҳасрати ҳам ёр билан лиммо-лим тўлган (А.Пушкин); бошқа бири ёридан айро ҳолатини “бу кун ҳамроҳимдир гўзал изтироб” дея таърифлайди (А.Орипов)... Санаб ўтирмайин-да, сабабга қайтай: ҳар икки ҳолда ҳам изтироб нурли, шу боис қалбни нур чулғаб олган, энди унда кин, адоват, аламзадалигу нафрат кабиларга ўрин йўқ – гўзал изтироб қаршисида улар ўта майда. Муҳими, шеърхон ўз дилидаги изтиробни шунга менгзайди – маънан юксалади; тагин бири ўзга қалбда шундай гўзал изтироб бўлиб яшаётганини ҳис қилади, ўзини ўша гўзалликка алоқадор сезади – нурланади. Хуллас, айрилиқдан бўзловчи шеърларнинг жозиб кучи айна ҳисларни кўнгилдан кечиртиришида, шу боис улар кўнглимизга чиппа ёпишади-қолади.

Яхши биласизки, ҳар нарсада меъёр сакланиши керак, суиистеъмол – ҳар ненинг кушандаси. Тўғри, шеърият ҳақида сўз борганда статистик маълумотларга таяниш ғалати кўринади. Шундай бўлса-да, жазм этдим “Ёлғиз аёл” тўпламини варақлаб санашга тушдим: ҳашпаш дегунча айрилиқдан бўзловчи шеърлар адади 25 дан ўтди – у ёғига сабрим чидамади. Рост, беихтиёр бунча шеърга мавзу берган айрилиқнинг ортида турган муҳаббатни тасаввур қилишга урина бошладим: ё у – мисли кўрилмаган буюк муҳаббат, ё менинг тасавури – ўта ожиз! Йўқ, хайрият, тасавури оғир экан деб узоқ ўқинишимга тўғри келмади, жумбоқнинг ечими топилди қолди – “Бугун севиб қолдим учинчи марта” номли шеърга кўзим тушди:

Биринчи севгимни зўрға унутиб,
Кўнгил қўйган эдим иккинчи марта,
Не қилай ундан ҳам бахтимни топмай,
Бугун севиб қолдим учинчи марта.

Э-ҳа, гап бу ёқда экан: бугун учинчи марта севиб қолган бўлса, айрилиқдан бўзлашлари камида иккита муҳаббат билан боғлиқ чиқади, эътирозда сал ошириб юборибман-да, эсиз! Ҳали бу таассуфим ростмана англаниб улгурмасдан охириги банддаги мана бу сатрларни ўқиб, эътирозимга умуман ўрин йўқ экан-ку, деб ўйладим:

Аҳад яшолмайди севгисиз, куйсиз,
Ёшлик – бебошлик-да, нима ҳам дейсиз,
Қизлар чиройли-да, кўриб қарайсиз...

Тўғри-да, севгисиз яшай олмаса, ёшлик – бебошлик бўлса, чиройли қизлар тугамаса – айрилиқдан бўзловчи яна қанча шеърга материал керак ўзи! Жиддий айтсам, “мисли кўрилмаган буюк” деб ўйлаганим муҳаббат парчаланиб, уқаланиб кетди. Бунақа ушоқ муҳаббат билан боғлиқ айрилиқ ҳам асл шеъриятнинг объекти бўлолмайди, сабабини “эшагига яраша тушови” нақлидан орттириб изоҳлаш мушкул. Ушоқлиги боис бундай муҳаббат қалбни тозартиришу юксалтиришга ожиз, шундан у нафрату аламзадаликка осонгина таслим бўлади:

Ўзганинг бағрида сен бахтдан кулсанг,
Мен эса юракда нафрат санайман”.

Беихтиёр савол туғилади: тақдир айирганидан сўнг шундай нафратга сазовор ёр чинданам севилганми? Лирик қаҳрамон дилидаги туйғу чинданам муҳаббат эди-ми? Шеър охиридаги мана бу мисраларни ўқиганда, бу шубҳалар янада кучаяди:

Азизим, аслида дардим йўқ мени,
Севги дунёсида бахтим кўп мени,
Севасанми, йўқми Аҳадга фарқсиз –
Ошиқлар ичида қадрим кўп мени.

Мазкур мисраларни ўқиганда лирик қаҳрамон ёридан кўра кўпроқ ўзини севадигандек туюлади. Қаранг, “аслида дардим йўқ” деган даъвосию “севги дунёсида бахти кўп”лигидан фахр этиши билан ёрига “кўриб қўй, сенсиз ҳам ўлиб қолмадим” деяётгандек кўринмаяптими?! Ке-

йинги икки мисрада эса аламзадалик янада очиқроқ ифодасини топган. Ўзига муҳаббати баландлигидан лирик қаҳрамон энг аввал ёрини айбдор ҳисоблайди – шундай ошиқни қадрлай олмаган-да! Яъни у муҳаббатидан айрилганига эмас, кўпроқ ўзининг нафсонияти оғринганига қуяди, алами кучидан “ўлганнинг устига тепган” қабилада ёрга иддаолар қилади. Ҳолатни шу йўсин мулоҳаза қиларкан, табиий бир иштибоҳ туғилади: лирик қаҳрамон қалбида ёрига нисбатан муҳаббат бўлганми ўзи?! Иштибоҳимиз бежиз эмаслигига “Кимдир бугун, кимдир эрта” шеърини ўқиганда яна бир карра амин бўламиз. Шеърнинг дастлабки икки бандида ёрнинг илгариги ҳолати билан бугуни қарши қўйилган: “Шаҳзодалар эшик қоққан сарой эдинг, Соҳибдиллар ичра соҳибчирой эдинг... – Саройингдан шаҳзодалар кўчиб кетди, Соҳибчирой ҳуснинг қайга учиб кетди...” Кўряпмизки, бу ўринда ҳаётнинг бешафқат қонуни акс этган: ёшлик, ҳусн, умр... – дунёда неки бор ўткинчи. Йўқ, лирик қаҳрамон буни қонуният сифатида эмас, Худонинг бевафо ёрга берган жазоси ўлароқ талқин қилади:

Нолаларим Худойимга етдими ё,
Айт, севгилим, ишқ уволи тутдими ё,
Кечагина ярим кўнглим хор этгандинг,
Менга худо ўзи раҳм етдими ё.

Наҳотки ўзини ошиқ билган одам ҳамон “севгилим” деб атаётгани аёлга ёмонлик соғинса?! Йўқ десак, у Худого нима деб нола қилгану энди “ўзи раҳм етдими” деган чоқдаги қониқишини қандай тушуниш керак?! Шеър якунидаги “Маликалар эшик қоққан сарой бўлдим, Соҳибдиллар ичра соҳибчирой бўлдим” мисралари қониқишнинг оғринган нафсоният билан боғлиқлигини очиқ кўрсатиб турибди. Ҳолбуки, миллий бадий тафаккурда “ошиқлик – ўздан кечмоқ” деб, нафс эса ишқ табиатига тамоман ёт тушунча ўлароқ талқин қилинадими, бу минг йиллар давомида мумтоз шоирларимиз асарлари орқали онгу руҳимизга сингган. Тўғри, ҳар бир авлод бадий тафаккурга ўзидан бир нима қўшиш, уни янгилашу бир баҳя бўлсин юқорироқ кўтаришга ҳаракат қилиши табиий. Бироқ юқорида кузатилганларни шу хайрли ҳаракат доирасида кўриш бориб турган хато,

аксинча, уларни кун келиб бадий тафаккур ва дидни пароканда қилувчи “секинлаштирилган мина” деб билган тўғрироқ бўлади.

Афсуски, юқорида кўрганларимиз ҳали ҳолва, баъзан оғринган нафс хуружи шу қадар кучаядики, лирик қаҳрамонимиз очиқчасига “сўкиш”га ўтиб қўя қолади:

Йиғлама!..

Шайтоннинг урғочисан,

Ҳаммани дўзаҳга чорловчисан,

Ёлғончиларнинг энг ёлғончисан,

Севги дунёсига қўйгандим қадам,

Билмай бир шайтонни танлаб қўйибман.

Ана энди шоир изҳори муҳаббат учун ишлатган сўзлар қаторига “шайтоннинг урғочиси”ни қўйиб кўрингчи! Ёр таърифида ишлатилган чиройли сўзлар, унга қаратилган хушкалому лутфлар салмоғи шунчаларки, “шайтоннинг урғочиси” умуман кўринмай, йўқ бўлиб кетгандай. Бамисоли бир пақир зилол сувга бир томчигина сиёҳ қўшилгани каби: ранги асло ўзгармагандек кўринади, лекин сувнинг софлигини йўқотгани аён ҳақиқат, энг ёмони, бу ҳол сизу бизга ойдек равшан! Хўш, энди қандоқ қилсак тўғри бўлади: осонгина кўзимизнинг алдовига ишонган бўлиб “сув – соф” деб қўя қолсакми ё... Янаям ёмони, сиёҳ қурғур бир томчигина эмас-да. Ёрни-ку қўя турайлик, ўзгага ёмонлик тилашдан қайтарилган уммат бўлсаг-у, шоиримиз: “Сўнгги сўзларимни эшит, эй маккор, Бир куни бўларсан итдан баттар хор”, – дея хитоб этса, лоақал ўша аёл қачондир қалбида муҳаббат уйғота олганининг андишасини қилмаса?! Андишадан сўз очганим нимаси, ахир, бунақа шафқатсиз “қарғиш”лар бош ҳарфлар билан таъкидлаб бериляпти-ку:

Севмасмидинг...

Бу кунингдан, эй бевафо,

ЎЛМАСМИДИНГ...

Комил ишонч билан айтаманки, мисолга олинган шеърлардаги кечинма эзгуликдан ҳам, гўзалликдан

ҳам йироқ тушади. Ҳолбуки, поэзияга дахлдор кечин-
ма ё эзгу, ё гўзал бўлмоғи шарт, агар ҳам эзгу, ҳам
гўзал бўлса-ку – нур устига аъло нур! – бу шеърни
чинакам дурдона санашнинг бирламчи шарти. Ҳаётда
моҳияти эзгулик ила ёвузлик, улуғворлик ила тубан-
лик, гўзаллик ила ҳунуклик орасида жойлашган турфа
ҳолатларга дуч келамиз – уларнинг бириси кўпроқ у
томон, бошқаси бу томон тортиброқ кетиши ҳам ақлга
тайин. Хайриятки, шеърят мулки бедарвоза эмас, улар
шеърга фақат санъаткор қалби орқалигина – эзгуликка
йўғрилиб, гўзаллик нури билан жилоланиб кира ола-
ди, холос. Ҳа, тўғри, бу дарвозадан баъзан эзгу ё гўзал
бўлмаган нарсалар ҳам киради, лекин улар эзгулик ва
гўзаллик нури билан шу қадар ёритиладики – сазойи
бўлганидан қочгани жой тополмай, ҳунуклиги ё ёвуз-
лигини яширолмай қолишади. Тамсил қилмоқчи бўлсак,
шоир қалби асалари уясига киришни назорат қилади-
ган қўриқчи арилар мисоли. Аслида, бу шоир қалби-
нинг зотий хоссаси, фақат у муайян шароитда – шоир
илҳом қанотида воқелиқдан узилиб, гўзаллик ва эзгу-
лик қонунлари устувор ИДЕАЛ оламида яшай бошла-
ган ижод онларигагина ҳаракатга келади. Яъни шоир
ҳаётда сизу биздан ҳеч фарқ қилмаса-да, ижод онлари
у кўз илғамас юксакликда бўлади ва, таъкидлаш керак,
чин санъатга дохил асарлар фақат ўша жойда туриб
яратилади. Демак, ҳамма гап ўша юксакликка кўтарила
олишда. Йўқса, ижодга туртки берувчи нарса-ҳодисала-
ру қалбимизда ўчмас таассурот қолдирувчи ҳолатларга
тўлиқ рўйи заминда ҳаммамиз шоир бўлиб кетмасми-
дик?! Хуллас, ўша юксакликка кўтарилмасдан яратил-
ган асарлар ҳақида “қиёмига етмабди”, “хомроқ экан”
қабилидаги баҳолар берилади, сабаби, уларда сизу биз
ҳам кўриб тургандан ортиқ ҳеч нарса йўқ: ишланма-
ган ҳаёт материали – эзгуликка йўғрилмаган, гўзаллик
нури билан жилоланмаган хом ашё бор, холос...

Катта ўлчамда олинса, сўз эркинлиги бўғилган шаро-
итга исён ўлароқ “Мен шоирман истасангиз – шу” ҳай-
қиригининг баралла янграгани яқингинада эди. Ўсмир-
лик чоғи шу ҳайқириқ юрагимизда акс садо бериб,

руҳимизни қувватлантириб тургани ҳам аён ҳақиқат. Бироқ бугунимиз учун бу гап мутлақо тўғри келмайди! Нега? Ахир орада атиги бир йигит умрича фурсат ўтди, холос, наҳотки шунчалар беқарор бўлсам?! Кечагина фақат шу мавқедан қалам сурганни шоир санаган одам нега бугун ёш шоирнинг ижодда айна шу мавқени тутганини қабул қилолмаяпман? Ростки, буни мушоҳада этароқ шууримга “руҳим қаридими?!” деган ваҳималар ҳам инди... Лекин барибир бир нарсага аминман: сўз эркинлигининг бўғилиши фожеа бўлса, мутлақ сўз эркинлиги кулфатнинг ўзгинасидир. Аждодларимиз сўзни ўққа қиёс этиб, унинг қалбга жароҳат етказиши мумкинлигидан бизларни огоҳ этаркан, камон ўқини – “пайкон” ё “хаданг”ни назарда тутганлар. Камситишга йўйманг-ку, бу – ўта ибтидоий тасаввур. Зеро, қанотли ракеталар замонида яшаяпмиз, эндиликда сўз руҳиятга оммавий таъсир этувчи қуролга айланган, бас, уни қўллашда ҳам муайян чекловлар бўлиши зарур. Албатта, маъмурий ё бошқа зўрлик эмас, оқибатни англашдан келиб чиқувчи чекловлар назарда тутилмоқдаки, бас, гап яна ижодкор масъулиятига бориб тақалади. Шоир “кўнглимда неки бўлса барини ва борица ифодалайман!” дейишга ҳақли эмас, чунки у шунчаки бир “қудуқ”қа ва ё бўшлиққа гапирётгани йўқ – айтганлари минглаб қалбларга кириб боради. Яъни, агар ҳақ талашилса, шоирнинг бу даъвосига ўша мингларнинг ҳар бири “кўнглимни ихоталашга ҳақлиман!” даъвосини қарши қўйиши мумкин. Демак, шоир ниманики истаса ва ўзи хоҳлаган йўсинда эмас – ўқувчиларининг миллий, ахлоқий, эътиқодий қарашлари доирасида, уларнинг шаъни, гурури, туйғуларини офринтирмайдиган тарзда ифодалашга бурчлидир. Яъни сўз эркинлиги шу доира ичидагина яратувчи куч, унинг чегараларини ёриб чиққан онидан бошлаб – ҳалокатлидир, чунки энди у миллий ўзлик, кўнгил софлиги, эътиқод собитлиги, имон бутунлигига дахл қила бошлайди.

Айтганларим шунчаки қуруқ ваҳима бўлиб кўринмаса эди, деб қўрқаман; умид қиламанки, кейинги таҳлиллар масала анча жиддий эканига ишонтира олади. Дейлик, шунақа шеърлардан бири маъшуқага “Биламан, меники бўла олмайсиз, Биламан қалбингиз ўзга билан банд” деган мурожаат билан бошланади-да, ҳар

бир банди ошиқнинг илтижоси – “Сени севаман денг бир марта фақат” шаклидаги таржеъ мисра билан якунланади. Хўп, агарки сеники бўла олмас экан ва қалби ўзга билан банд бўлса, нега энди “севаман” дейиши керак?! Шеърнинг давомида ошиқ маъшуқасини “ўн беш йил”дан бери кутаётганини англаймиз. Агар ўн беш йил илгари “севилган” бўлса, ҳозир сеники бўла олмаса ва қалби ўзга билан банд бўлса – у бировнинг хотини экан-да! Шундай экан, бировнинг хасмига кўз олайтиришни “ошиқлик” санаши мумкинми? Ахир, ўзбекнинг ахлоқида бундайлар “ориятсиз”, “ҳамиятсиз” деб билинади-ку, асл эрлар бундан ҳазар қилади-ку! Эҳтимол, кимлардир бу гапларимни ичи қораликка ва ё тирноқ остидан кир қидиришга ҳам йўяр. Овора бўлгани қолади, холос, чунки буни тақдир айирган севгилисига муҳаббати ҳануз сўнмаган ошиқ кечинмалари тасвирланган шеърлар сирасига зўрлаб ҳам қўшиб бўлмайди. Негаки, уларда шеъриятга ярашадиган покиза туйғулар акс этган, бунда эса шунчаки шаҳвоний майл, хоҳиш... Ҳа, лирик қаҳрамон ташвиши – шугина, яъни, мабодо, маъшуқаси келмаса, “Эртага дунёнинг шуҳратин йиғиб, Бир ширин бахт топмай ўлмасин Аҳад”. Эътибор беринг, лирик қаҳрамон маъшуқасидан кўра ўзини кўпроқ севади, шу боис уни айнан шу ёрига етишолмагани эмас, “етишолмаганлик факти”нинг ўзи кўпроқ ўртамоқда. Ахир, алам қилмасинми, “бутун дунё шуҳратини йиғиб” турган бўлса-ю, шугинага етишолмаса, аламнинг зўридан ёрига “Билмайсизда менга кимлар зорлигин” дея иддаолар қилади. Ҳай, буниси ҳам майли, лирик қаҳрамонимиз эришолмай ўтиб кетишдан шунчалар қўрқаётган “бир ширин бахт” нимаёкин, а?! Ростини айтинг, бир менинг кўнглим бузуқми ё сиз ҳам шундай ўйладингизми?!..

Тўпламларни варақлай туриб, юқоридаги каби ҳолларнинг ўта кўплигидан, бот-бот “бир бўлса шеъриятга қўйилувчи ахлоқий талаблар бекор бўлиб кетган-у, камина беҳабар қолганман-ов” деган андиша келаверади. Ахир, мана бунақа мисраларни ўқиганингда келаркан-да:

Қўлларимни узма бўйнингдан жоним,
Қўйворсанг, ўламан қўйнингдан жоним,

Бир тугмача жой бер кўнглингдан жоним,
Шу меҳр этади бутун умримга,
Бахтли қил тинчгина ётай қабримга.

Қизиқ-да, қўлларибг бўйнида, ўзинг қўйнида экансан, энди кўнглидан “бир тугмача жой” сўрашга озгина кеч қолинмадимми?! Шунга тугмача бўлсин зарурат борми?! Тагинам билмадим-у, адашмасам, кўнглидан жой бергунчаёқ қўйнидан жой бериб қўядиган аёл севилмайди, унга эгалик қилинади. Ниҳоят, аввалроқ дуч келганимиз “бир ширин бахт” ҳали фаромуш бўлмагани боис беихтиёр унга “бахтли қил” сўровини мазмунан уриштирар экансан-да, киши: шуниям шеърга солиб ўтирмай SMS ёзиб қўяқолса-ку – олам гулистон, муддаоси жўнроқ ҳосил бўлармиди?! Маъшуқа ҳам анъанага кўра ўта бағритош, ҳатто “қабрга ётиш” олдадаги одамнинг даъватларига ҳам келақолмайди, шу боис бошқа бир шеърда лирик қаҳрамонимиз ноилож пўписага ўтади:

Бунчалар маккорасан, бунчалар ўжар
Қармоғимга илдираман бир куни.
Маили, сен қийнайвер, бўлавер қайсар,
Алдаб-сулдаб кўндираман бир куни.

Тўғри-да, шунча илтижолар қилди – келмади, у ҳам ердан чиққан ва ё кўчада қолган эмас-да, ахир, маъшуқасига “Айтиб қўйай билмаскансан сен мени” деяётгани ҳам шунга далил. Яъни айтмоқчики, сенинг макринг қирқ эшакка юк бўлар, бизники ундан-да ортиқ, шундай қилайки: “Сезмай ҳам қоласан розилигини, Алдаб-сулдаб кўндираман бир куни”. Ўз-ўзидан хаёлда “бу ўзи нимага кўндирмоқчи бўляпти?” деган савол қалқиб чиқади. Начора, жавоби ҳам беихтиёр қалқиб чиқади-да: ўша онлар ибобироқ шеърхон қизларимизнинг уятдан қизаринганини тасаввур қила оласизми?! Йўқ, ҳолатнинг ёқимлилигини айтмаяпман, ҳар бир шундай қизариниш ҳаё пардасини озгинагина бўлсин кўтаришини эслатиб қўймоқчиман, холос. Сирасини айтсам, камина бу сатрларда қалбга қанот берувчи муҳаббатдан асар ҳам кўрмайпман. Ахир, бу “қоровул!” дея қичқира-

диган ҳолат, не-не шоирлар асрлар давомида қуйлаган муҳаббат ўрнидан яқиндан бери хориж киноси таъсирида оммалашаётган, яъники “шуғулланмоқ” феъли билан қўлланатурган муҳаббат ишғол қилаётганидан далолат эмасми?!

Мумтоз шеъриятимизнинг лирик қаҳрамони ёри ағёрга “остонасида ётиш”, “кўчасида девонаваш юриш” кабиларни маън этмагани учун изтироблар чекади, магар “бир қиё боқиб қўйса” борми – иккала дунёси вайрон деяверинг шўрликнинг! “Ҳа энди, буям бир муболаға-да, аёлни муҳаббатига ишонтириш учун нималар демайди йигит киши?!” дея эътироз қиларсиз, эҳгимол. Йўқ, янглишасиз, бу шунчаки муболағали лутф эмас, асло, унинг замирида аёлини қизғонмагани имонсиз, даюс билишдек миллий ахлоқ принципларидан бири ётади. Узоқ йиллар буни “аёлларга зулм қилиш”, “феодаллик” деб уқтирдилар, тан олиш керак, миллийлигимизни барбод этишдан манфаатдор кучлар озми-кўпми мақсадига эришдилар ҳам, зеро, улар руҳимизга киритган вирус то ҳануз суяк суриб ўтиб келяпти. Мана исботи:

Йўлларингни мендан буриб кетсанг ҳам,
Бошқага қалбингни бериб кетсанг ҳам,
Агар ўзга билан юриб кетсанг ҳам,
У ўзингни ишинг, мендан яширма,
Фақат бир илтимос, севмайман дема.

Ўзбек йигитининг ёри “ўзга билан юриб кетса ҳам” бу унинг шахсий иши деб туриши, устига-устак, буни “мендан яширма” деб сўрашини ақлингизга сиздир оласизми? Шунчаликда ҳам яна “севмайман дема” дея ўтинишини-чи? Қийин-ов... Аммо афсус билан қайд этиш керакки, ўзга миллатлар билан тифиз маиший алоқа, кино ва телевидение таъсирида битта-яримта шу тарз ўйловчилар ҳам чиқиб қолаётганини асло инкор қилиб бўлмайди. Хўп, бу-ку ҳаётнинг равиши экан, бироқ шеърятга бундай ўй-фикр ва кечинмаларнинг кириб улгургани ҳаммамизни ҳушёр торттириши керак. Ахир, бир томони, бугунги Ғарб дунёсидаги кўпчилигимизни жиркантираётган ҳолатларнинг бошланиши шундан – даюсликнинг ахлоқ нормасига айланиб қолгани-

дан эмасми?! Зеро, аввалига ўзи “юра бошлайди”, кейин аёлининг “юриб кетиши”га рухсат берилади, сўнг ўзаро келишган ҳолда иккиси томонда тенгдан “юришадди” ва шу тарз оила, никоҳ каби муқаддас тушунчалар қимматини йўқотиб боради... Дарвоқе, мабодо “яна ўша ваҳимами?” дея ёзғирмоқчи бўлсангиз, аввал мана бу сатрларни мушоҳада қилиб кўринг:

Хиёнатдан Аҳад кечавер,
Ёт қучоғда ёринг қучавер,
Ўзгаларга меҳринг сочавер,
Бевафо, бевафо, жоним бевафо.

Келтирганимиз – “Бевафо” номли шеърнинг якунловчи банди, бунгача лирик қаҳрамон ўзига нима важ биландир “бевафолик” қилган севгилисини ёзғиради, борки аламларини тўкиб солади, унга “Умринг ёлғон хазон бўладир, Гулдек юзинг эрта сўладир, Бахтинг сўниб, қадринг синадир” дея шоирона “қарғишлар” юборади – шунчаликда ҳам кўнгли таскин топмайди. Унинг ҳолати мисоли бургага аччиқ қилиб кўрпага ўт қўяётган каби: ўша бевафо ёрига ўчакишиб одамни одам этгувчи ахлоқ меъёрларига тупуради гўё. Ахир, одам дегани муҳаббатсиз, никоҳсиз “ёт қучоғда ёрин қучаверса”, ҳеч бир чекловсиз “ўзгаларга меҳрини сочаверса” – ҳайвондан фарқи қоладими?! Энг ёмони, бу даъватнинг очиқчасига, баралла айтилаётгани. Энди тасаввур қилингки, шу шеър бирон бир эстрада “юлдузча”сининг “дид”ига ўтиришиб қолди-да, қўлбола бастакорига тезда куй боғлатиб, сакраб-сакраб куйлаган қўшиғи FM тўлқинларидан тушмай қолди. Хўш, нима бўлади? Юқорида айтганим ташқаридан келтирилган вирус эди, буниси ўшанинг вужудимизга мослашган – мутацияга учраган кўриниши. Мутант вируснинг эса, яхши биласиз, дафъи қийинроқ, антидот олмоқ учун вужуднинг бир касалланиб ўтиши тақозо этилади.

Яқингинада дўстона бир суҳбат асноси гап шеъриятимиздаги юқоридагича ҳолларга келиб тақалганида, кимдир биров “ахир, мумтоз шеъриятимизда ҳам...” дея эътироз қилди. Тўғри, мумтоз шеъриятимизда ҳам, масалан, “лабинг шаҳду шакар”, “лабинг болидин тотсам”

ёки ўша машҳур “ман андин бир сўрорим бор” каби каллималар бор. Фақат уларда муддао закиёна сўз ўйини билан ифода этилган ёки унга ишора қилиш билангина чекланилган. Замонавий ифода эса мана бундай:

Дийдорига қараб тўйсам,
Лабларига лабим қўйсам,
Нафаслари ширин-ширин,
Бирам ёқар, бирам ёқар.

Диққат билан қиёслаб кўринг: салафлар ишора ё сўз ўйини билан етказган маъно бу мисраларда ҳижжалаб ифода этиляпти. Сираси, маълум лаҳзалар давомида кечувчи жараён ва ундан олинган ҳузурнинг муфассал қаламга олингани ушбу банднинг эротик характер касб этишига олиб келади. Тўғри, ушбу даъвом кимгадир кулгили туюлар ва келтирилган парчада эротикадан асар ҳам йўқ дея аксилдаъво ҳам қилар ва бу табиий ҳам. Негаки, турли маданиятлар учун бунинг меъёри фарқли бўлгани билан, маданиятлар қоришуви кузатилаётган глобаллашув шароитида бир маданий муҳит доирасида ҳам меъёрлар турличалиги кузатилиши мумкин. Аслида хатар ҳам айни шунда, зеро, меъёр турличалиги моҳиятан миллий менталитетимиз дарз кетаётганидан даракдир. Биргина шеърий банд таҳлилидан шундай хулоса чиқараётганим йўқ, мана бундай сатрлар ҳам шунга далолат қилади:

Қизғалдоққа айлансайдим, қизғалдоққа,
Ёқармидим балки сендек қизалоққа.

Қаранг, қанчалар хушоҳанг мисралар – ҳеч бир нуқсонсиз жаранглайди, бироқ мазмун томони, айниқса, юқоридагича мулоҳазалар контекстида олинса, кишини шошириб қўяди. Ахир, “қизалоқ” сўзи ҳали вояга етмаган қизларга нисбатан ишлатиларди-ку?! Камига “Мендан ўзгани севма” шеъридаги “Ҳаммасига ишқ керак, Аҳадга ошиқ керак” мисраларини ўқиб, рости, бир муддат ҳайрон қотиб қолсангиз, ажаб эмас. Ҳойнаҳой, матнда “ошиқ” эмас, “маъшуқа” сўзи ўринлироқ бўлса керак, яна билмадим. Қизиқ, бу шунчаки эътиборсизликданми

ё яна ҳар турли эркинликларни қонунийлаштираётган Ғарб таъсиримикан? Ишқилиб, биринчиси бўлсин, йўқ-са, бонг ураётганларим бекор...

Яхши биласиз, бозорда “эксклюзив маҳсулот” дегани анча қиммат нархда юради, инжа харидор уни “оммавий маҳсулот” (“ширпотреб”)га нисбатан юз чандон юксак қадрлаши ҳам маълум. Нега шундай? Менимча, бунинг бош сабабини уларнинг яратилиш жараёнида кўрган тўғри бўлади: биринчиси ижодийлик руҳига йўғрилган – унга яратувчисининг меҳр-муҳаббати сингдирилган; иккинчиси эса руҳсиз – унда қолипнинг жонсиз излари қолган, холос. Шунга қарамай, оммавий маҳсулот харидоргир бўлади, бунда молнинг сифати эмас, харидорнинг сотиб олиш имконидан келиб чиқадиган талабнинг катталиги ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Худди шу қонуният бугунги адабий жараёнда ҳам тўла амал қилаётгандек. Хусусан, Аҳад Қаюм шеърлари энг аввал бугунги қўшиқчилик талабларини қондиришга тўла сафарбар этилган ва, шубҳасиз, унинг айни кундаги дидига яраша. Қўшиқчилик “маҳсулоти” эса, ўз навбатида, кенг оммага – бадий диди ўтмаслашиб бораётганидан нолиётганимиз жамиятимизнинг қарийб ярмини ташкил қилувчи ёшларга мўлжалланган. Бошқача айтсак, шоир “керак пардани топган”, шу боис пайдар-пай шеър битиб, бастакорлар пешма-пеш куй басталаб, хонандалар ёниб-ёндириб куйлаб туришибди... Дарвоқе, алоҳида таъкидлаб санаётган бўлсак-да, ушбу жараёнларнинг бари “шоу бизнес” аталмиш ягона тармоқнинг узвлари, холос. Шоу бизнес эса – индустрия, унинг ҳудудида амал қилувчи асосий қонун – “харидоргир маҳсулот ишлаб чиқар ва уни сотиб фойда кўр!” Бас, унинг фуқаролигини қабул қилган шоир, бастакору қўшиқчи ҳам шунга амал қилиши шарт, санъат қонунлари эса бу ҳудудда фақат тавсия кучига эга...

Қисқаси, “энг аввал бугунги қўшиқчилик талабларини қондиришга тўла сафарбар этилган” деган даъвомизни асослаш мақсадида шоирнинг, масалан, “Қизми бу, кийикми бу?!..” тўпламини кўздан кечирамиз. Аввало, шоир куй басталаш ва хониш қилиш учун энг қулай

шеърый шаклларни танлагани эътиборни тортади. У ҳам бўлса халқ оғзаки ижодидаги қўшиқларни ҳамда мумтоз шеъриятдаги мураббаъ ва мустаҳзодни эслатувчи шеърый шакллар. Хусусан, энг кўп – 39 та шеър халқ достонларидаги “фалоний бир сўз айтиб турган экан” тарзидаги изоҳ билан бошланувчи тўртликлар шаклида: дастлабки уч мисра ўзаро қофияланиб, тўртинчиси барча бандлар охирида таржеъ сифатида такрорланади. Достонлардаги бундай ўринлар ўқилганда беихтиёр хиргойига ўтиб кетилгани каби, анъана таъсири ушбу шаклдаги замонавий шеърларда ҳам сақланади. Тўпламдаги тағин 25 та шеърнинг ритмик-интонацион қурилиши ҳам деярли шунақа, улар мураббаъ шаклида, фарқи – таржеъ мисранинг йўқлиги. Мўъжазгина тўпламдан жой олган шеърларнинг қарийб 60 фоизи шу шаклда. Умуман олганда, у ёки бу шаклни суйиш ва ундан кенг фойдаланишнинг ҳеч айбли жойи йўқ. Бироқ шакл ижодкор учун шунчаки қолип, қайсики, гишт қуйган каби турли-туман хом ашё (муҳаббат, висол, айрилиқ ва ҳ.к.)га тўлдириб пайдар-пай ташланаверадиган қолипга айланиб қолса-чи? Унда ижодийлик руҳи ўлади, бир-биридан айтарли фарқсиз нарсаларнинг туссиз қатори вужудга келади...

Хушоҳанглик, музиқийлик, ижро учун қулайлик каби шаклий хусусиятларга устуворлик берилиши, буларни таъминловчи қўшиқбоп шаклнинг қолипга айланишидан энг аввал шеърнинг мазмуний-мантиқий томони жабр кўради. Гап шундаки, мазкур шакл мазмун бутунлиги ва ифода изчиллигини таъминлашда муайян қийинчиликлар туғдиради. Зеро, таржеъ мисра банддаги ўзидан аввалги уч мисранинг ўзи билан мазмуний боғланишини тақозо этади, айни пайтда, битта мисра билан тугалланаётгани ҳолда бандлар бир-бирига мазмунни изчил ривожлантирадиган тарзда боғланиши зарур. Агар шу талабларни эътиборга олсак, аслида бу шаклда мукаммал шеър битиш анча мушкул эканлиги аён бўлади. Айтилганлар нуқтаи назаридан “Сизни менга Худо учратди” шеърини кўриб чиқайлик. Биринчи банд:

Бу дунёдан севгисин излаб,
Кимлардир ўзини чарчатди.

Менинг бахтим сизни топганим,
Сизни менга худо учратди.

Бир қарашдаёқ банднинг мазмуний-мантиқий ташкилланишидаги изчиллик яққол кўзга ташланади: дастлабки икки мисра нисбий тугалликка эга фикрни ифодалайди, учинчи мисра унга қарши қўйилади, тўртинчи мисра эса учинчи мисрадаги ҳолатнинг сабабини изоҳлаб келади. Мисралар орасидаги зидлаш ва изоҳлаш муносабатлари асосидаги мантиқий алоқа мазмуний бутунликни таъминлайдики, бу ғоят муҳим. Зеро, ритмик-интонацион ва мазмуний жиҳатлардан нисбий бутунликка эга бўлиш банднинг белгиловчи хусусиятидир. Иккинчи банддан бошлаб айна шу хусусият кузатилмайди, натижада мантиқий-мазмуний парокандалик юзага келади:

Учрашдиг-у, бирга бўлмадик,
Йиғладиг-у, аммо кулмадик.
Топишдиг-у, бахтга етмадик,
Сизни менга Худо учратди.

Кўриб турганимиздек, дастлабки уч мисра бир хил синтактик қолипдаги уюшиқ гаплардан иборат, танланган шеърий шакл шуни тақозо этади. Шакл қўяётган ушбу талаб мазмунни изчил – ўсиш, пасайиш ё кенгайиш тартибида ифодалаш имконини чеклайди. Шу билан бирга, бундай уюшиқ гапларнинг таржеъ мисра мазмунига мос бўлиши, шеър ритмик тархида таржеъ санаш оҳангида айтилган уюшиқ гаплардан сўнг айрича урғулангани каби, мазмуний ташкилланишида ҳам худди шундай “зарб” олиши керак бўлади. Демак, содда кўрингани билан, бу шеърий шаклда чинакам бадий қимматга молик мазмунни ифодалаш осон эмас. Шундан бўлса керак, айрим сўзлар, бирикмалар, баъзан айрим мисралар шунчаки қолипни тўлдириш учунгина киритилгандек таассурот қолдиради. Масалан, юқоридаги банднинг учинчи мисраси биринчи мисра маъносининг ўзини оқламаган такрори бўлса, уларнинг ўртасига пона бўлиб кирган иккинчи мисра беўхшовроқ кўринади (балки, учинчи мисра билан ўрни алмашганида, мазмун ўсиш тартибидаги изчилликда берилгандек таассурот

қолармиди). Энг ёмони – учала мисрадан келиб чиқаётган маъно таржеъга номувофиқ. Мантиқан улардан сўнг, масалан, “Худойимнинг тақдири экан” мазмундаги мисра келиши тўғрироқ бўлади. Ҳозирги ҳолатида эса банд тайинли бир мазмунга эга бўлмай қолганки, бунинг сабаби ўзаро қофияланган учта мисра билан таржеъ орасидаги мазмуний муносабатнинг бузилганидир. Худди шундай ҳол кейинги учта бандда ҳам кузатиладики, бу шеърий шаклнинг оддийгина “қолип” бўлиб хизмат қилганидан далолатдир.

Афсуски, юқорида кўрганимиз ҳолатни шу шаклда ёзилган деярли барча шеърларда – ҳеч бўлмаганда бир банд доирасида – кузатишимиз мумкин. Диққат қилинса, бу шеърлар учун умумий бир қонуният борлиги кўринади: мазмуний ташкилланиши жиҳатидан биринчи банд яхшигина савияда ва у шеър охирида айнан такрорланади. Фикримизча, бу билан шеър (қўшиқ)нинг ўқувчи (тингловчи) томонидан қабул қилиниши дастурлаштирилади. Дастур алгоритми эса қуйидагича: биринчи банд шеър (қўшиқ) мазмунини моделлаштиради – модель шеърий оҳанг (куй) орқали ўқувчи (тингловчи) шуурига кўчади – кейинги бандлар ҳам шу модель билан аналогия асосида қабул қилинади – биринчи бандни такрорлаш билан таассурот яхлитлашади. Яъни шу тарз қабул қилгани учун ҳам етарли даражада ўқиш (тинглаш) тажрибасига эга бўлмаган ўқувчи (тингловчи) битта-иккита банддаги мантиқий номувофиқликларни илғамайди. Қатъий айтиш мумкинки, ўқувчи омма бадиий диди билан бемаза шеърлар ўртасида тескари пропорциядаги боғланиш мавжуд: дид пасайгани сари бемаза шеърлар кўпаяди ва, аксинча, кўтарилгани сари – камаяди.

Мураббаъ шаклида деб айтганимиз шеърларда мазмун изчиллиги ва мантиғини таъминлаш юқорида кўриб ўтилган шаклдагига нисбатан осонроқ. Сабаби, бунда таржеъ йўқ, демак, барча бандлар мазмунини битта мисра мазмунига мувофиқлаштириш талаб қилинмайди, бу эса банддан бандга мазмунни изчил ривожлантиришга кенг ва қулай имкон беради. Бироқ тўпламлардаги шу нав шеърларни кўздан кечиаркан, гап шаклдагина эмас, балки, ижодкорнинг ўзи қилаётган ишга, Ҳудо берган истеъдодига, бир сўз билан айтсак, СЎЗга муносабатида

эканига амин бўламиз. Айниқса, шакл бобидаги тажриба ўлароқ ёзилган айрим шеърлар, йўқ, “сўз тизмалари” борки, муаллиф истеъдодини беҳуда совураётганини кўриб ачиниб кетасан киши. Шундай сўз тизмаларидан бирида мана бундай мисраларга дуч келамиз:

Денгизу тўфонаман,
Селлару суронаман,
Ўзинг айт қаёнаман
Айтишга уяламан.

Адашмасам, дастлабки икки мисра ўзбек адабий тилидаги “денгиз ва тўфонман, сел ва суронман” шаклига тўғри келадики, бу ерда ифоданинг ғализлигини айтиб ўтириш ҳам ортиқча. Кейин, нега энди “тўфонаман, суронаман” шаклида? Қофия талаби билан-да. Қизиқ-да, ахир, бу банднинг дастлабки мисралари-ку?! Ё аввал тўрттинчи мисрани ёзиб, сўнг аввалгилари унга унга қофиядош қилинганми? Жавобни шеърнинг илк мисрасидан топасиз, у эса “Ишқингда девонаман” шаклида, кўриб турганимиздек, ошиқ ҳолининг анъанавий ифодаси:

Ишқингда девонаман,
Ҳуснингга парвонаман,
Йўлингга мастонаман,
Муҳаббатдан қонаман.

Фаҳмлаётгандирсиз, ҳамма бало шеърдаги ўн учта тўртлик банднинг барча мисраларини, яъни эллик икки мисрани “девонаман”га қофиядош қилишга беҳуда уринишда. Хай, шуни деб тилимизнинг не кўйга солинаётганини-ку қўя турайлик (бу тўғрида қуйироқда махсус сўз юритамиз), илк банддаёқ мазмуннинг бунчалар ночор, саёзлигини кўриб беихтиёр ҳафсаланг пир бўлади. Ахир бош банд шу бўлса, давомида ниманиям ривожлантириш (изоҳлаш, шарҳлаш, исботлаш, инкор қилиш ва ҳ.к.) мумкин бўларди, яъни “эчки нима бўлди-ю, думи нима бўларди” дегани шудир-да?! Хаёлига шуни келтирган дидли ўқувчи адашмаган бўлади, чунки давомида янаям ажабтовур мисралар тизилган:

Чой берсанг, чойхонаман, (?)
Гул тутсанг, Фаргонаман, (?)
Айтдим-ку, бир донаман,
Севгига чулгонаман.

Эҳтимол, мухлислар шоир ижодий экспериментга мойил, бу ерда у барча мисралари ўзаро қофиядош шеър ёзишга ҳаракат қилган ва бунга эришган, дея каминага эътироз ҳам қилишар. Хўп, бироқ ижодий экспериментдан қўпи борми: биттагина арзирли бадий самара олгунча қанча-қанчаси бесамар кетади – ҳаммасини ўқувчига тақдим этиш шарт эмас-да! Кейинги бандларга ҳам мазмуни мос келса-келмаса “... наман”га қофиядош қилиб “Вафога оқланаман (?)”, Қалбингда покланаман...” (?), “Тақдирман, пешонаман...” (?) қабилидаги мисралар тизилаверган.

Юқорида яна бир шеърый шаклни “мустаҳзодни эслатадиган” деб атаганимиз боиси унда тенг ўлчамли учта мисра ўзаро қофияланади-да, банд тўртинчи қисқа мисра билан ёпилади, кўпинча, қисқа мисра таржеъ сифатида такрорланади ҳам. Қисқа мисра борлиги учунгина “мустаҳзод”га менгзашимизда, балки, зўракилик кўринар. Бироқ биз бу ерда кўпроқ бошқа бир нарсани – ҳазрат Навоий мустаҳзод ҳақида “халқ орасида бир суруд бор” деганларини назарда тутдик. Зеро, “суруд” қўшиқ дегани, ҳазратнинг айтишича, қисқа мисра орттириш билан шеър қўшиқ оҳангига мосланади¹. Дарҳақиқат, бундай шеърларнинг куйи сўзларга қўшилиб оқиб келаётгандек туюлади, мусиқийни ҳис қилишга салгина қобил одам беихтиёр хиргойига ўтиб кетади. Мана, шундай шеърлардан бирининг бош банди:

Ҳоматининг нақшлари,
Зимдан туриб боқишлари,
Юракка ўт ёқишлари,
Гўзал!

¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 16-том.-Т.,2000.- Б.93.

“Тавсиф” деб номланган ушбу шеър ёр таърифига бағишланган, барча бандлари “Тўзал!” хитоби билан яқунланади. Умуман олганда, бу бадийий ният ижроси учун ғоят маъбул шакл экани шубҳасиз, бироқ мазмун томони шунга муносиб бўлмай қолган. Фикрли шеър-хонда ўқишни бошлабоқ “Қоматининг нақшлари” нима дегани бўлса экан?” деган савол туғилади. Балки кимдир жавоб топар ҳам, камина ўйлаб охирига етолмадим. Сўнг “зимдан туриб боқишлари” дегани ҳам контекстга тушмаётгандек: “зимдан боқишни” фаҳмлашимиз, нигоҳимиз билан “тутиб олишимиз” мумкин, “зимдан туриб боқиш” эса “панадан, яшириниб туриб боқиш” маъносини берадики, уни кўраётганимиз йўқ, бас, “Тўзал!” дея хитоб қилиш ҳам ўринсиз.

Хуллас, гапни бозор қонуниятларидан бошлаганим бежиз эмаслиги аён бўлди, назаримда. Яна “эксклюзив маҳсулот” билан “ширпотреб” хусусида ҳам тўхталгандимки, ҳозир ўша жойдан давом қилиш зарурати бор. Одатда, эксклюзив маҳсулот қўл меҳнати билан яратилади, албатта, меҳнат унумдорлиги ҳам шунга яраша. Ахир, ўзингиз ўйланг, омади чопиб бирдан шоу бизнес оламида “модний шоир”га айланиб қолсаю хонандалар шеърга навбат кутиб туришса, қўл меҳнати билан талабни қондириб бўларканми?! Хўш, аҳвол шунақа экан, “ҳаммага етсин” деган яхши ниятда дастгоҳни ишга тушириб, бешта-тўртта қолип билан пешма-пеш “штамповка” қилганнынг нимаси ёмон?!

Ишдан қайтар йўлим бозор оралаб ўтади. Ўтиб бораётсам, эллик-эллик бешлар атрофидаги аёл шундай йўлакда, ергаёқ ёзилган белбоққа бир ярим-икки килолар чамаси олмани териб қўйган, олмаси ҳам бозор одаманикига ўхшамайди – ялтиратиб артилмаган, ўзи ҳам бир аҳвол – ғарибгина бўлиб ўтирибди... Хуллас, зарурати бўлмаса ҳам ўша олмани сотиб олгим келди: шўрликни бозордан бўшатсаму кун ёруғида уйига кетса... Айтган пулини савдолашмасданоқ бердим-да, ичимда бир равшанлик туйган ҳолда йўлимда давом этдим. Иттифоқо, ненидир унутганимни эслаб, ортга қайтдим. Керагимни харид қилиб қайтаётсам, яна ха-

лиги аёл – шундай йўлакда, ергаёқ ёзилган белбоққа бир ярим-икки килолар чамаси олмани териб қўйган, олмаси ҳам бозор одаманикига ўхшамайди – ялтира-тиб артилмаган, ўзи ҳам бир аҳвол – ғарибгина бўлиб ўтирибди... Ҳа-я, менга олманинг ҳеч зарурати йўқ эди, унда нега сотиб олдим? Ўйласам, ўшанда олмага эмас, аёлнинг “ғарибгина бўлиб ўтирган” ҳолати – ҳозир урфдаги сўз билан айтганда, “имиж”ига харидор бўлгандекман. Соддамиз-да, бозор ҳақида гап кетсаёқ “та-лаб ва таклиф” дея билимдонлик қиламиз, буларнинг ўзини ҳаракатга келтирувчи омиллар борлигини хаёлимизга ҳам келтирмаймиз. Бозор одами эса буни ҳўб биледи: у кишининг рафтори, кийим-боши, юриш-туриши ва яна қатор ўзигагина маълум белгиларига кўз қири-ни ташлабоқ оларманми ё шунчаки сўрарман экани, нимани ва қай йўсин таклиф қилишу қанча нарх айт-са қочириб юбормаслигини беҳато аниқлайди. Негаки, инсон руҳиятини билишда у жилд-жилд китоб кўрган психологдан ўткирроқ, чунки буни бозор аталмиш аёв-сиз рақобат майдонида, муттасил касодга учраш хавфи остида юриб ўрганган. Яна, биласиз... бозорга шайтон оралаган. Ахир, тиррақи бузоқча арқонини ўғилчасига тутқазиб қўйиб, “Шугина етимча экан...” дея харидорни “ийдир”моқ пайидаги оталар; “Аёлим операция бўладиган, йўқса, онамдан қолган табаррук нарса эди, сотармидим...” қабилида тўқиган ёлғонларига ўзлари ҳам ишониб кетганидан ҳар бозор кўзига ёш олаверадиған эрларнинг устози шайтон бўлмаса, ким?!..

Аҳад Қаяумни шоу бизнес вакили дея тақдим этдик, “шоу бизнес” дегани эса, қўшиласизми йўқми, “бозор” билан эгиз тушунчадир. Яъни шоиримиз юқорида таърифланган бозор одамига хос “руҳшунослик”дан мосуво эмас, аксинча, ўзи англайдими ё йўқми, фитратидаги айни шу хусусият муваффақиятининг бош омилларидан бири десак, янглиш бўлмайди. Даъвомиз асоссиз эмас-лигига қаноат ҳосил қилиш учун шоир мухлислари кўз олдида яратган “имиж” – шеърларида намоён бўлувчи лирик қаҳрамоннинг сурату сийратини бир қургина на-зардан ўтказиш кифоя.

Аҳад Қаяумнинг қатор шеърларида бўй кўрсатувчи лирик қаҳрамон – ҳаётда ниҳоятда кўп қийинчиликлар

кўрган, истеъдоди тан олинмай турфа қаршилигу тўсиқларга дучор бўлган, ёру дўстлардан хиёнат у яқинларидан таъна-дашномдан бошқани кўрмаган... ва шу монеларга қарамай ҳаётда ўз ўрнини топган, ҳозир урф бўлган ибора билан айтганда, “ёриб чиққан” одам. Кўплаб шеърларга сочилиб кетган мазкур лирик қаҳрамон “Яқин ўтмиш” номли хасби ҳолда тўлақонли гавдалангани боис, мулоҳазаларимизда шунга таянамиз. Умид қиламанки, таърифлаганим лирик қаҳрамонни “Қайда кўрган бўлсам экан-а...” деган ўй хотирангизни кўпам зўриқтирмас: ахир, бу ўша, бизга ўтган асрнинг 90-йилларидан кириб кела бошлаган “пуфак опералар”га хос қаҳрамон типларидан бири-ку! Ёдингиздадир, ўшанда ҳассос қиз-жувонларимиз канизак изауралару просто мариялар тақдирига ўз жигаридан-да ортиқроқ куядиган, ўзларидан кўра кўпроқ уларнинг ташвишини қиладиган бўлиб қолмаганмиди?! Шундай. Негаки, “бахтсизликдан – бахтиёрликка” қолипида қурилган бу сериаллар тўғридан-тўғри соддадил томошабин онгига таъсир этишга, қалбидаги шафқат торларини чертишга қаратилган. Мушфиқ опа-сингилларимиз экрандаги қаҳрамонларни ҳамдард бўлиб кузатган, улар билан бирга йиғлаб-юпанган, изтироблар чеккан... ҳуллас, ўртадаги эстетик масофа йўқолган, улар экрандаги воқеаларни санъат эмас, ҳаётнинг бевосита давоми ўлароқ қабул қилиб, дилларидаги шафқату ачиниш туйғуларини тўкиб енгиллаганлар. Йўқ, бу санъат асари пайдо қилувчи катарсис эмас, шунчаки қиз-жувонларга хос турфа сабаблар билан тўлиблар кетадиган кўнгилни бўшатиб олишнинг бир кўриниши, холос. Яхши маълум, шафиқа тоифа меҳр-муҳаббатини қозонишнинг энг синоқта йўли – ачиниш ҳиссини уйғотиш. Зеро, айна ҳис уларнинг фитратидаги оналикни жўш урдириб, меҳрини ачиниш объектига йўналтиради. Деганим, сериал қаҳрамонларига муносабат асосида ҳам шу нарса ётадики, “пуфак сериал” ижодкорлари бундан устомонлик билан фойдаланишади. Оммавий адабиёт эса шу сериалларга қариндош, қисқаси, “Қазисан, қартасан...” деган гапда! Худди сериаллардаги каби, масалан, “Яқин ўтмиш” шеърида ҳам лирик қаҳрамон ҳаётда дуч келган қийинчиликлар бўрттирилади, изтироблари қуюқлаштирилиб,

оҳ-фиғонлари урғуланади. Шунинг андишасини қилиб бўлса керак, шеър “Кимдир ишонади, кимдир эса йўқ” мисраси билан бошланади. Кейин эса “ҳаёт йўлида ёмон қийналгани”, “энг арзон ижара уйларда”, “Очлик юпунликда иссиқми, совуқ” шароитда ўтган йиллар эсланади. Юксак мақсадларни кўзлаб пойтахти азимга келганини унутмай, азобларга матонат билан дош беради: “Икки кунда бир ҳам овқатланмасдан, Бир кунда иккита китоб ўқирдим...” Бироқ ҳар ненинг ҳам чегараси бор-да, жумладан, бардошнинг ҳам. Осонми, ахир, ҳайҳотдай шаҳарда орзулари билан ёлғиз қолган бўлса, ёрдам қўлин чўзгучини-ку қўйинг – бирон бир тушунгувчи одам топилмаса, ҳатто отасидан “бир оз пул сўраб ёлвориш”-га мажбур бўлса. Хуллас, лирик қаҳрамон тақдирга тан бериб қишлоғига қайтди, фақат:

Отам менга раҳм қилмай қўйганди,
Ол деди, қўлимга кетмонни тутиб.
Бу роль ўйнаш эмас, қўшиқчиликмас,
Талтайиб кетибсан шаҳарда юриб...

Алам қилиб кетди,
Ичимга ютдим,
Отамнинг нигоҳи дилга санчди ўқ,
Ўша кун даладан шеър ёзиб қайтдим,
Кимдир ишонади, кимдир эса йўқ.

Э-воҳ, қарангки, ота ҳам унинг истеъдодини қадрлай билмаган, тан олмаганлар қаторида – мушфиқ кўнгилларда ачиниш бир неча баҳя кўтариlmасинми?! Ота уйида ҳам таскин тополмай, “сўнг бор синай омадим” дея яна ортига қайтса-ю, юрак қони билан билан ёзган “Шеърларин босмаса бирон газета, Эшигин очмаса битга наشريёт”, табиийки, ачиниш яна бир неча баҳяга кўтарилади... Шу асно худди сериаллардаги каби, нажот кутмаган вақтда кутмаган жойдан келади: “Бир нечта шеърлари куйга солиниб, Санъаткорлар ижро эта бошлади” – кўз очиб юмгунча қаҳрамонимиз ўзини “омад тулпорида” кўради... Эҳтимол, сиз ҳам эътибор қилган чиқарсиз: омма бирдан муваффақият қозонган одамни кўп ҳам хушлайвермайди – қийиқ қидиришга тушади, лекин кўриб ўтганимиз

айрича ҳолатки, менга қолса уни “Кулойим эффеќти” деб атаган бўлардим. Негаки, омма ўтай она зугумидан қутулиб қироличага айланган Кулойимнинг бахтига чин дилдан қувонади – кечагина ачиниш объекти бўлган одамга бахтнинг кулиб боқишини адолат тантанаси ўлароқ англайди. Бу эса, юқорида олмани сотиб олгач ичимда бир равшанлик туйганимни айтдим-ку, ўқувчи дилида шунга ўхшаш қониқиш ҳосил қилади, ҳаётда қийналиброқ турган некбинроғи умидланади, бошқаси эса қийналаётган бир ўзи эмаслигини ўйлаб юпанади ва ҳ.к. Начора, инсонда шунга руҳий эҳтиёж бор, барча халқлар фольклорида Кулойим қолипидаги асарлар кўплаб учраши ҳам бежиз эмас. Бироқ ҳар неда меъёр бор, ҳар қандай суиистеъмол эса – кони зарар.

Суиистеъмол деганда инсонлар қалбидаги шафқат туйғусини зўриқтириш, унга ҳуда-беҳуда таъсир қилиш, сунъий қўзғатишга уринишни назарда тутмоқдман. Тиланчиликни касб қилган тоифани биласиз, ўзини ҳар не ғарибу мискин кўрсатишга уринмасин, дилимизда шафқатдан кўра кўпроқ ижирғанишу нафрат уйғотади у. Зеро, ғарибу мискинлик билан шундай кўриниш ўртасида ер билан осмонча фарқ бор: бирининг кўнгилни юмшатишию иккинчисининг дийдани қотириши шундан. Тўғри, “танаси бошқа дард билмас” деган гаплар бор, лекин ўшанда ҳам “Яқин ўтмиш” шеърида “шундай кўриниш”га уриниш кўпроққа ўхшайди. Дейлик, “олтин даври” мусофирчиликда ўтганларнинг кўпи “энг арзон ижара уйларда” турган эмасми?! Ёки, битта-яримта бойваччани демасак, аксарияти стипендиядан стипендияга-ча амал-тақал кун ўтказган эмасми?! Кўзни чирт юмганча курсдош қизни бойваччалардек сийлаб ва ё элдан қолмай дея мода бўлган матаҳни харид қилиб қўйиб бир ҳафта-ярим ҳафта “овқатланмасдан”, куни қуритилган нону сувга қолса-да, сир бермай юрганларини кўпчилик эсласа керак?!.. Шунга қарамай, у кунлар соғинч билан эсланади, уларга фожеали тус бериш хаёлга ҳам келмайди. Тўғри, истиснолар ҳам бор. Дейлик, ёшларга насиҳат қилганда гоҳи биров “ўхшатишга”, ўзларнинг ибораси билан айтганда, “рисовка қилиш”га мойил бўлинади... Ёки қишлоғидан чиқмаган сулув “қандоқ одамга тушганию унинг бу мақомга етмоғи осон бўлмагани”ни билиб қўйсин

учун гўшангада шивирлаб айтилувчи гаплар ҳам шундай – истисно. Кўряпмизки, иккала ҳолда ҳам асосда манфаат ётибди, бизнинг лирик қаҳраонимиз ҳам шу сирада...

Лирик қаҳрамон “на шоир, на актёр” бўлолмагани сабабини “бировга ўхшаёлмаслиги”, “қорани бу оқ деёлмаслиги”ю “нодонни яхши деб мақтаёлмаслиги”да кўради. Қаранг, ўзига баҳоси шунчалар юксакки, “шеърларимда камчиликлар бордир” деган андишани хаёлига яқин ҳам йўлатмайди. Истеъдоднинг ўзига ишонгани яхши, албатта, лекин бунга асос ҳам бўлиши керак-да! Ҳолбуки, бунга қадар кўриб ўтилган шеърлар газетаю нашриётлар уларни чоп этмай тўғри қилган экан, деган хулосага олиб келади. Бас, ҳақиқатгўйлигим учун шеърларимни босмадилар дея ўзини жабрдийда кўрсатиш ҳам шунчаки ўз амплуасидаги ролга кириб қолганликдан, яъни яратилаётган имиж – қиёфага тортилган яна бир чизги, холос. Иккинчи ёқдан, йигирма икки ёшида шеърый китоб чоп эттирган ва турли ижодий танлову кўриклар совриндори бўлиб улгурган одамнинг ижодимга тўсқинликлар бўлди дея нолишларида, яхшилаб қулоқ тутсангиз, ношукрлик оҳанглари эшитилади. Ҳолбуки, агар Хуршид Даврон илк китоби чоп қилинганида 27, Шавкат Раҳмон 28, Усмон Азим 29 ёшда бўлганини эсга олсак, аслида нолиш эмас, шукрона айтмоқ керак. Ҳа, тўғри, эътирозга ҳақлисиз: номзодини мукофотга қўймоқ қасдида астойдил ҳаракат қилганидан мактаб ёшидаёқ битта-иккитадан шеърый тўплам чоп этириб қўяётган қизчалар ҳам бор. Хўп, эътирозни қабул ҳам қилай, фақат машойихларнинг “Тепага қараб фикр қил, пастга қараб шукр қил” дегани эсга келаверади-да. На-чораки, қайси томон “тепа”ю қайсиси “паст”лиги ҳам қай томондан қарашга боғлиқ бўлиб қоларкан, чоғи...

Ахборот алмашинуви ғоят тигизлашган ҳозирги замонда “пиар” дегани шоу бизнеснинг ўта муҳим унсурига айланган. Илож қанча, омманинг эътиборида туриш учун ўзини шов-шувли тарзда эслатиб туриш керак, йўқса, ахборот оқимида кўмилиб кетиш ҳеч гап эмас. Адашмасам, интернетда бир-икки бор Аҳад Қаюм билан боғлиқ шов-шувлар ҳам кўтарилган, масалан, хабар инкор қилингунига қадар бевақт йўқотишга куйиб кўз ёш қилиб олишга улгурганлар ҳам бўлган... Хуллас, “пиар”

билан “имиж” – ўзаро узвий боғлиқ тушунчалар, улар бир-бирини тўлдириб, қувватлантириб туради. Айтайлик, “Бегим, деманг, бегойим” тўпламининг тақдимида мана бу гап алоҳида абзацга чиқариб ёзиб қўйилган: “Узоқ муддатли юрак хасталигини бошидан кечириб турган бир пайтда ижод майдонида ҳам серқирра ижодкоримиздан янгиликлар бисёр...” Бу ўша русчасига “пиар ход” дегани, бизчасига “пиар усул”нинг ўзгинаси! Қўриб турганингиздек, у ўқувчи дилида раҳм-шафқат туйғусини қўзғатишга қаратилган ва, ҳеч шубҳасиз, мўлжалга беҳато уради. Энди ич-ичидан келаётган “Вой бечора-а!” хитобидан юраги сел бўлаётган шеърхон қизларнинг тўпламни варақлаб бот-бот мана бу каби мисраларга дуч келган чоқдаги ҳолатини ўзингиз тасаввур қилаверинг: “Бугун балки охирги куним”, “Ўлим даво бўлмай ҳамма дардимга”, “Ўлим эшик қоқар, кучаяр оғриқ”; “Юрак энг сўнгги бир сасни кутмоқда, Сўнг майли ўлсам ҳам жон олсин роҳат”; “Юрак ёмонам санчар, Шифохона вата-ним, Ғамматодан ўралар, Ўлганимда кафаним” ва ҳоказо. Эҳтимол, одам касал бўлиши, хасталикда шу каби ўй-ҳислар келиши мумкин-ку, дерсиз. Мумкин, албатта. Бироқ, аввало, уни суиистеъмол қилиш, ўқувчи руҳиятига таъсир этиш воситасига айлантириб олиш ножоиз. Иккинчидан, ўлим ҳаммамизнинг қошу қабоғимиз орасида турган нарса эмасми?! Бас, мантиқан “Бугун балки охирги куним” дегани нафақат “узоқ муддатли юрак хасталиги” бор одам, балки ҳар қайсимиз учун ҳам эҳтимолдаги нарса, ахир. Шундайку-я, лекин аксар мантиқни ҳиссиёт фалаж қилиб қўяди-да...

Шу ўринда илгарироқ интернетда ўртоқлашганим бир воқеани такрор бўлса-да яна айтиб бергим келди. Чамаси тўрт йиллар нарида эди, бир талаба қизимиз менга учраб, илмий иш қилмоқчилигини айтди-да, кейин ҳам давом эттириш мумкин бўлган мавзу беришимни сўради. Қизиқишини сўрагандим, қисқаси, “бемаза шеърларни” фош қилмоқчи (машғулотларда айтган гапларимни ўйлаганми ё биронтаси маслаҳат берганми – бунисини билмайман) экан. Хуллас, ниятини маъқуллаб, аввалига ўзида китоблари бор биронта шоирни объект қилиб олишни таклиф қилгандим, Аҳад Қаюмни танлади. Шоирнинг ҳамма китоблари ва у ҳақда чиққан

материалларни топиб ўқишни топшириқ қилиб бердим. Орадан қанча ўтгани эсимда йўқ, талаба яна менга учрашди. Билсам, топшириқни бажарибди, китобларини “Даракчи” ва шу кабиларда чиққан материалларни ўрганибди. Ичимда ғайратига таҳсин айтиб турсам, қизимиз йиғламоқдан бери бўлиб кутилмаган бир гап қилди: “Шу шоир ҳақида ёзмасам, жуда қийналган экан!”

Такрор учун узр, Аҳад Қаюм шеърларининг оммалашувида имижнинг роли ҳақида бундан орттириб бир нима айтишга ожиз бўлсам, илож қанча?! Дарвоқе, диққат марказига имижнинг ўқувчи оммага таъсири масаласини қўйганимиз учун битта-иккита чизгини асос қилиб олиш билан чекландик. Ҳолбуки, тағин бир-иккита муҳим, дейлик, шартли равишда “китобийликдан йироқ кўча боласи”, “дангалини айтувчи чапани” ёки “ёқимли безори” тарзида номлаш мумкин чизгилар ҳам эътиборга лойиққи, буларни мулоҳаза қилиб кўришни ўқувчининг ўзига қолдириб турамиз.

Яқинда шогирдлардан бириси минг ҳижолат билан сўраб қолди: “Озодбекнинг фалон қўшиғида “Елкамда иккита қушлар изи бор” деган жойи бор, шу нима деганикан-а? Маъносини тушунишга шунча ҳаракат қилдим...” Қизиқиб, билгиси келиб сўралса, домла одам, биласиз, ичдан хурсанд бўлади, шу кайфиятда чиройли қилиб тушунтиришга шахд қилдим-у, бирдан “тормозланган” каби чайнала бошладим: “Сал ғализроқ эканми? Кўплик қўшимчаси “иккита”дан кейин ортиқча, нотўғри ишлатилибди. Шу... матнни кўриш керак экан-да, контекстда тушунарли бўлади...” Ҳуллас, каловланганим туйқус ўзим ҳам тушунолмаётганимни англаб қолганимдан эканини сезгандирсиз, эплаб ҳолатдан чиқдим, кейин эсимдан ҳам чиқиб кетган экан, шу мақола баҳона яна ўша савол қалқиб чиқди. Мана ўша матн:

Келиб кўр, кўксимда нишлар изи бор,
Тилларим учида тишлар изи бор.
Елкамда иккита қушлар изи бор,
Қуш эдим, қайларга билмай қўндим ман,
Бир сени ўйласам, фақат ёндим ман.

Албатта, биринчи мисрага эътирозимиз йўқ – ошиқ кўкси ҳамиша пайкону тигларга нишон бўлиб келган. Шакл талаби билан илк мисрага ҳамоҳанг, мантиқ талаби билан унга мазмунан боғлиқ иккинчи мисра ҳам, ахлоқ томонига тиргалмасак, бинойидеккина. Бироқ учинчи мисра мазкур талабларнинг биринчисига мувофиқ бўлгани ҳолда, иккинчисига жавоб беролмай қолган. Сабаби оддий: ифодадаги ғализлик, шеър матни устида қунт билан ишланмаганидирки, натижада етказилмоқчи бўлган мазмун ўта хиралашган. Шу боис фақат имкондаги маъноларни тахмин қилиш мумкин, холос. Хўп, “иккита қушлар изи” дейилганда “иккита қанот ўрни” назарда тутилган, яъни кейинги мисрадаги “қуш эдим” бирикмасига қўшилиб “қуш эдим қанотим қайрилди” маъноси ифодаланган, дейлик. Дарҳол эътироз туғилади: бу ерда гап ўзидан бошқа яна иккита қуш ҳақида кетяпти-ку! Эътирозни қабул қилиб, иккинчи тахминга ўтамиз: биринчи мисрада “нишлар изи” ҳақида гап борганди, бу ерда ҳам рақиблар – “иккита қуш” қолдирган из назарда тутилаётгандир?! Яна эътироз туғилади: елкада “қушлар изи” эмас, қуш панжаларининг изи қолади-ку?! Хуллас, ифода ғализлиги тушуниш имконини деярли йўққа чиқаради. Энг ёмони, қуй ва хонишга мафтун, кўпчилиги хонандага қўшилиб нола қилаётган тингловчилар бу ғализликни сезмай қолади. Бироқ кун келиб сезиб ҳам, ўйлаб ҳам қолишади-да, ахир. Тамсил қилсак, бу юздаги нуқсонни упа-элик қилиб ёпган каби, упа-элик кетгач...

Чиройли ифода ҳаммавақт ҳам мантиққа ошно бўлавермайди. Негаки, кўпинча ифоданинг бир восита экани, унинг бирон-бир фикр ё ҳис-туйғуни ифодалаш, нарсасиз ҳодиса ё ҳолатни жонли тасвирлашга хизмат қилиши унутиб қўйилади-да, чиройли ёзиш (ё сўзлаш)нинг ўзи мақсадга айланиб қолади. Натижада ташбеҳ, сифатлашу истиораларни кўпроқ ишлатишга мойиллик пайдо бўлади. Албатта, асли бунинг ёмон томони йўқ, лекин тилнинг бадий воситалари шунчаки безак сифатида қўлланса, ортиқча упа-элик чапланган юз каби ёқимсиз бўлади – гўзалликка даъво катта-ю, ҳақиқатда ундан асар йўқ. Шунга ўхшаш,

қуидаги мисралар бир қарашда чиройли ва бенуқсон кўринса, эҳтимол:

Дилхонам эшигини,
Ёпиб кетдинг қарсиллаб,
Йўқсан, дил ўчоғида,
Юрак ёнар чарсиллаб...

Аввало, Аҳад Қаюм тўпламларидаги битта жиддий камчиликни таъкидлаб кўрсатиш керак: уларда тиниш белгиларини қўллашга жуда эътиборсиз қаралган,ғиж-ғиж хатоларга йўл қўйилган. Жумладан, келтирилган мисолда биринчи мисра охиридаги ҳамда учинчи мисрадаги иккита вергулдан бири ортиқча. Муҳими, учинчи мисрада вергуллардан қайси бири қолиши мазмунга ҳал қилувчи таъсир қилади: “Йўқсан дил ўчоғида, Юрак ёнар чарсиллаб” – “Йўқсан, дил ўчоғида Юрак ёнар чарсиллаб”. Контекстдан келиб чиқсак, шоир кўпроқ иккинчи ҳолатни: “дил ўчоғида юрак чарсиллаб ёнаётганини” назарда тутган кўринади. Ҳолбуки, агар “чарсиллаб ёнаётган” бўлса, “юрак” бу ерда “қалб”, “кўнғил”, “дил” сўзларининг синоними, демак, бу “дил ўчоғида дил ёнапти” дегани бўладики, мантиқ бузилади. Йўқ, биринчи ҳолат назарда тутилган дейилса, унда ёрга қарата айтилган “йўқсан дил ўчоғида” хитоби мантиқсиз, ахир, нега ёр дил ўчоғида бўлиши керак?! Бошқа бир шеърда худди шу метафорани қўллашдаги хато бундан ҳам мантиқсиз ҳолатни юзага келтиради: “Чирс-чирс ёнар юрак ловуллаб, Дилда дарё оқар шовуллаб...” Яъни, агар “юрак” ва “дил” сўзлари синоним экан, дил (юрак) бир пайтнинг ўзида ёнаётган ва унда шовуллаб дарё оқаётган бўлиб чиқади.

Тўғри, ҳар бир шоир дунёни, ундаги нарса-ҳодисалар орасидаги алоқаларни ўзича кўради, ўзича ифодалайди ва айна шу нарса истеъдоднинг ўзига хослигини белгиловчи бош омилдир. Шу билан бирга, хайриятки, шоирнинг бисоти фақат ўзи топган-тутгандангина иборат эмас, акс ҳолда, у ўта қашшоқ бўлиб қолар эди. Ворис сифатида у асрлар давомида йиғилган бисотни тасарруф этишга ҳақли, айна чоқда, уни исроф қилмаслик, ўринли ишлатиш, бойитиб, сайқаллаб боришга бурч-

ли ҳамдир. Анъанавий поэтик образларни қўллаганда, уларнинг аксарияти деярли ўзгармас, турғун ҳолга келиб қолганини ёдда тутиш лозим. Негаки, улар бадий тафаккур ва хотирада қарор топган ўз маъносига эга, демак, улар киритилиши мумкин бўлган контекстлар, боғлана оладиган образлар доираси ҳам белгилidir. Масалан, шаклан ғазалга ўхшаш бир шеърдан олинган қуйидаги байтни олайлик:

Шоҳдаги булбул каби, гул билан кўнгил каби,
Телбадай севдим сани, юрагингга исмим ёз...

Ўқувчи бадий хотирасидаги булбул образининг маъноси уни “севмоқ” феълига мазмунан боғлаш ва “шоҳдаги булбул каби сени севдим” тарзида тушунишга асос бўлади. Анъанага кўра, “булбул” образининг мавжудлиги “гул”нинг ҳам бўлишини тақозо этади, уларнинг вазифаси ҳам белгили. Юқоридаги байтда иккала образ ҳам бор, лекин бир-бирига мазмунан алоқадор эмас – анъанадан чекинилган. Натижада анъанавий “гул билан булбул” ўрнига қўлланган “гул билан кўнгил” қўшилмаси аташ маъносига эга, холос, алоҳида ҳолида ҳам, бадий хотира контекстида ҳам мазмун касб этмайди, матннинг бошқа узвлари билан мазмунан боғланмайди ҳам – муаллақ қолади. Яъни улуг шоиримиз бошқа нарсаса қиёс этган “увада камзулда биллур тугмадай” ҳолати юзага келади – биллур биллурлигича қолди, лекин тожларни безай оладиган тош увадага увол-да! Шубҳа йўқки, шоир “булбул” ва “гул” образлари мазмун-моҳиятини жуда яхши билади, шундай экан, мазкур ҳолатнинг юзага келиш сабабини эътиборсизликдан бошқа нарсаса йўйиб бўлмайди.

Афсуски, доим ҳам комил ишонч билан бундай деёлмаймиз, чунки кўпинча бундай ҳол анъанавий метафоралар моҳиятини яхши билмасликдан келиб чиқади. Масалан, “Синиб қолмай бу сабр коса, Қачон кўришамиз севгилим” ёки “Чил-чил синиб сабр косам, Ўзим сени излаб борсам” каби мисраларни олайлик. Аслида “сабр косаси” метафорасига косанинг муайян ҳажмга эгалиги, яъни унга томчилаб турадимиз ва ё қуйилибми, барибир, пайт келиб тўлиши асосдир. Демак, энди у

бошқа косалар қаторидаги – синиши, жаранглаши, уза-тилиши, ағдарилиши... мумкин бўлган бир коса эмас, бас, матндаги бошқа тил бирликлари билан шундан келиб чиққан ҳолда мазмуний алоқага киришади. Яъни ушбу метафора “тўлмоқ” феъли билан боғланади, “синмоқ” сўзи эса унинг мантиқига тўғри келмайди. Ёки “Садафдан соф эди кўнглим, гардлик килдим”, “Садафдан-да соф ишқинг” мисраларида ҳам қиёслаш асосини билмаслик панд берган. Зеро, миллий бадий тафаккурда “садаф” оқлик эталони сифатида қарор топган, бу ерда асос – садафнинг ранги, унинг софлиги ё поклиги мезон қилинган эмас.

Баъзан эса шундай мисраларга дуч келинадики, беихтиёр “Шоир ўзи ёзганларини китобат қилгунга қадар қайта ўқиб ҳам кўрармикан? Муҳаррир-чи?” қабилидаги саволлар хаёлда қалқиб чиқаверди. Мана, масалан, “Севилсанг шундай севилки...” деб бошланувчи шеърнинг давомидagi “Қандай?” саволига жавоб бўлмиш мисралардан бири: “Фақат сен бўл хаёлида, порла шамси иқболида”. Ахир, “шамси иқбол” дегани “иқбол қуёши” бўлса, қуёшда порлаб бўладими?! Йўқ, бу муболага ҳам эмас, аслида “севилсанг шундай севилки, унинг учун иқбол қуёши бўлиб порла” дейилмоқчи. Бироқ шеърда “демоқчи бўлиш”нинг ўзи кифоя эмас, ўшани уқса бўладиган қилиб ифодалаш ҳам керак. Шунга ўхшаш, “Ишқингдан сармаст жонимни, Адо қилдинг, адо қилдинг” мисрасидан келиб чиқадиган “жон ишқдан маст” деган фикр, шунингдек, “Ишқ майи жонига бўлганда ҳамдам” мисрасида “ишқ майи жонга ҳамдам” дейилгани ҳам мантиққа хилоф бўлиб, улардан бирон-бир мазмунни уқиш амри маҳол.

Оламни образли идрок этиш нарсa-ҳодисалар орасидаги алоқаларни аниқлаш, уларни бир-бирига қиёслаш, зидлаш, ўхшатиш каби амаллар орқали моҳиятга яқинлашишни кўзда тутaди. Чинакам истеъдод нигоҳимиздан пинҳон алоқаларни ҳам илғаб олиб, сўз орқали поэтик образда мужассам этади. Демак, шоир учун санъаткорона нигоҳ қанчалик муҳим бўлса, кўролган ва ҳис этганларини ифодалай олиш ҳам шунчалик муҳим, зеро, улар ифодадагина моддийлаша олади. Шу боис ҳам иккисидан бири оқсаганки жойда бадиият ўлади. Шеър-

ларига қаралса, Аҳад Қаямда ўткиргина санъаткорона нигоҳ ҳам, образли фикрлашга мойиллик ҳам бордек, бироқ ифодадаги оқсаш кўпинча уларнинг моддийлашишига ҳалал беради. Буни, масалан, “Сенсизликда девона бу дил...” шеъри мисолида кўриб ўтиш мумкин. Шеърда ҳижронзада ошиқ ҳоли чизилган:

Соғинчлар, хазонлар уюми,
Шубҳалар, ёлғизлик кийими,
Бошимда хавотир қуюни,
Сенсизликда девона бу дил.

Аввало, “соғинчлар” ва “шубҳалар” сўзларидан кейин вергул эмас, тире (–) қўйилиши керак. Шундай қилинса, шоир аслида “Соғинчлар – хазонлар уюми” ва “Шубҳалар – ёлғизлик кийими” шаклидаги иккита воситасиз ташбеҳ қўлламоқчи экани маълум бўлади. Айтиш керак, ташбеҳлар топиб ишлатилган: соғинчнинг хазонлар уюмига ўхшатилгани ҳижроннинг давомийлиги, ошиқ кўнгли баргсиз дарахт мисоли яланғочланиб, ҳувиллаб бораётганию беихтиёр шубҳаларга бурканаётгани... хуллас, бинойидек образли ифода. Афсуски, шундан бошқа бандларнинг барида қиёмига етмаган образларга дуч келамиз. Масалан, “Мен сени ҳаммадан қизғона, Дардларингга бўлай остона” дейиш билан ошиқ ёрига келган дардларга тўсиқ бўлишни тиламоқчи, ҳолбуки, “остона” тўсиқ эмас – кириладиган жой. Яъни исталганга тамом терс маъно ифода этилмоқда. Ёки “Хор бўлдим, жабрлар ўчоғи, Бешавқат ҳижроннинг пичоғи, Қайдадир бахтларнинг қучоғи” мисраларида “жабрлар ўчоғи” метафораси ҳеч бир мазмун касб этмайди, чунки муаллақ қолган, натижада уни “бахтларнинг қучоғи” билан зидлаш орқали ифодалаш кўзланган маъно мутлақо чиқмай қолади. Шунга ўхшаш, “Дилим – сахро, очилмади гул, Қарғайзорда ем бўлди булбул” мисраларидаги образ ҳам чала туғилган. Ўзгича беринг, бу ўринда оригинал ва ғоят гўзал образ имконияти мавжуд, лекин ички мантиқ бузилгани боис тўла амалга ошмаган. Гап кўнгилнинг сахрога айлангани, унда гул очилмагани ҳақида бораётган экан, булбулнинг айнан шу ерда – сахрода сайрамай қўйиши муҳим. Чунки “сахро – қарғайзор”

қаршилантириши асосида “гул шу ерда, булбул узоқда” маъноси чиқадики, бу “ошиқ шу ерда, ёр узоқда” қолипиди қурилган шеър мазмунига зид келади. Шунинг учун, бизнингча, булбулнинг қарағайзордан кўра саҳрога мосроқ жойда нобуд бўлиши ёки жойини кўрсатмаган ҳолда қузғунми ё шунга ўхшаш “ағёр” маъносини бергудек қушга “ем бўлиши” маъқулроқ бўларди.

Ижодкорнинг оригинал образ яратишга, фикр ё туйғуни ўзига хос бир тарзда ифодалашга интилиши таҳсинга лойиқ. Бироқ ўзига хослик ҳадди аълосидан ўтиб, ўзигина тушунадиган бўлиб қолмаслиги ҳам керак. Қачонки образда ички мантиқ бўлса, мантиқий фикрлашнинг умумийлиги асосида ўқувчи уни тушуна олади. Акс ҳолда, мана бу банддаги каби бошқотирма юзага келади:

Узук қилдим армон тошидан,
Кўз ясадим кўзим ёшидан
Бу дунёни бошлаб бошидан,
Дедим: Аҳад, қайта кийинтир,
Азоблардан дилни ечинтир.

Хўп, армон тошидан узук қилаётганига ҳам кўнайлик, унга кўз ёшидан қандоқ қилиб кўз яшаш мумкин экан?! Кейинги уч мисрада ҳам мантиқсиз ҳолат юзага келган: мурожаат этилаётган одам дунёни қайта кийинтириши керакми ва ё дилни ечинтиришими?! Банд контекстига “дунёни қайта кийинтириш” даъвоси қанчалик мос келади? Ёки дунёни қайта кийинтиришнинг натижаси дилни азоблардан ечинтириш бўладими? Сираси, озгина эътибор билан ўқиганки одам қаршисида бунақа саволларни бир зумда қаторлаштириб қўядиган мисралар Аҳад Қажумнинг деярли барча шеърларида топиладики, улардан бир нечасини “изоҳга ҳожат йўқ” тарзида келтириб ўтиш жоиз:

Қалбим осмонида чақмоқлар чақар (?),
Оғу тутдинг лабинг гул шаробида... (?)
Бағримда илдизлаб кетган суратинг (?),
Нур эдинг соясиз, қалбим боғида... (?)

Бевафойим, чап қанотим инграйверар... (?)

Дил кўйлаги сўкилар (?) севгини хор қилганни...

Ижод дегани ажиб сир-синоатларга тўлиқ, унинг табиатини ўрганиш йўлида қанча саъй-ҳаракатлар қилинганига қарамай, то ҳануз ўзининг кўп қирраларини биздан пинҳон тутиб келаётгани ҳам шундан. Деганим, ижод онлари шоир тасаввурида ёмби мисол қуйма туғилувчи образлар ҳам йўқ эмасдир, бироқ ўқувчини ҳайратлантира оладиган гўзал образларнинг аксарияти матн устида қунт билан ишлаш, турли вариантларни атрофлича мушоҳада қилишу ифодани муттасил сайқаллаб бориш натижасидир. Яъни шеър деганни талаб бўлгани учуноқ “пачкалаб” ёзиб ташлайвериш дуруст эмас, ҳар бир мисра устида астойдил тер тўкиш зарур, шундагина Худо берган истеъдод увол кетмасдан, том маънодаги бадий асарларга дўниши мумкин.

Аҳолига ер участкалари берила бошланган пайтлар, иморат солишга ҳали тайёрлигим йўқ, тадбиркорлик урфга кираётган маҳал эмасми, каллада бир ўй айланаверди: “Шу ерга боғ қилсам, фалон туп гилос эксам, ҳосилга кирса...” хуллас, у ёғи тижорий ҳисоб-китоб. Раҳматли дадамнинг тоғалари бўларди, жуда миришкор боғбон, шу кишига маслаҳат солдим: “Хўп ўйлабсан-у, қарашга вақтинг бўладими?” - дедилар. “Ҳа, энди, кўчатга яраша пул қилсам... у ёғи иш мавсуми мардикор ёллаб...” Кулдилар: “Ҳэ-э, ўзинг қарамасанг ё устида туриб ишлатмасанг, мардикор қараган боғ боғ бўлармиди-я. Мардикорга нима, байлашган кунлик пулини олса бўлди-да, эрта боғнинг нима бўлиши билан неча пуллик иши бор...” Аҳад Қаюмнинг шеърий тўпламларини кўздан кечириш асноси шу воқеа, негадир, икки-уч қайталаб ёдга тушаверди. Аввалига икки ўртада ҳеч бир алоқа топмадим, тўғрироғи, изламагандим ҳам. Ўйлаб кўрсам, эслаганим бежиз эмас, Аҳад Қаюмнинг шеъриятга, тилимизга муносабати моҳиятан мардикорнинг боққа муносабатига монанд экан. Сираси, унинг шеърият мулкида ўзини шоу бизнес вакили ўлароқ тутаётгани

юқоридаги мулоҳазаларимизда етарлича исботини топди. Энди тил масаласига ўтамиз.

Дангалини айтсам, Аҳад Қаюм шеърларини ўқиганда “бу йигит ўзбек тилини биладими ё энди ўрганияптими?” деган андиша келади. Бунга амин бўлиш учун, масалан, “Аввало инсон бўл” номли шеърдан мана бу бандни олайлик:

Омад остонангда турганда гуллаб,
Лаззатнинг тамидан ҳидлагин ўйлаб,
Ўзингдан пастларни атайин қийнаб,
Жонини оғритма, дармон малҳам бўл,
Аввало инсон бўл, аввал одам бўл!

Хўп, ҳар қанча ғализ бўлса ҳам “омаднинг гуллаши”га кўнайлик: ҳа энди, шоир фикрини мажозий ифода этмоқчи бўлибди-ю, биров ўхшамай қолибди-да. Бироқ “тамни ҳидлаш” дегани нимаси? Ахир, там билиш бошқа, ҳид билиш бошқа, иккисининг физиологик ва психологик механизмлари бошқа-бошқа эмасми?! Шунинг билгани учун ҳам ўзбек тамни ҳидламайди, тоғиб кўради-да. Шунга ўхшаш, ўқувчи сал қуйироқда “Балки ўчирарсан дилдан дарзингни” мисрасини ўқиб, “дарзни ҳам ўчириб бўларканми?!” дея ҳайрон бўлиши табиий. Агар бу ҳолнинг юзага келиш сабабини мушоҳада қилгудек бўлса, учинчи мисрадаги “дарзингни” сўзи “лафзингни” ва “қарзингни” сўзларига қофиядош бўлгани учунгина кириб қолганини осонгина фаҳмлаб олади. Ҳали ҳайронлиги ёзилмай турибоқ бир бечора ёнингга келиб мурувват сўраса, “Бепарво бўлмагин аҳволин кўриб, Ҳолидан кулмагин мулзам, мотам бўл” қабелидаги насиҳатга дуч келади-да, “мулзам бўлмоқ” феълининг ҳолатга алоқасини ҳам, “мотам бўлмоқ”нинг маъносини ҳам англаёлмай гаранг бўлади. Энди холис айтинг: бир шеърнинг ярмига етгунча тўрт ўринда сўз маъносини англамасликдан ғализликка йўл қўйилган бўлса, “шоир ўзбек тилини биладими?” саволи ўринли бўладими?! Ушбу савол бежиз қўйилмагани ва юқоридаги ҳолнинг асло истисно эмаслигига амин бўлмоқни истасангиз, турли шеърлардан олинган мана бу ғаройиб мисрларни мушоҳада қилиб кўринг:

Муаттар сас (?) билан берганда маъно..
 Хаста, бемор деган олдим лавозим (?)
 Хижрон ёқар дил тафтимни (?),
 Тўлдирмоқда ишқ кафтимни (?).
 Ўйлайвериб юрагим тўйди (?)
 Камон бўлдим нишонсиз, ёйсиз (?)
 Менга хотиржамлик йўқдир равойинг (?)
 Қабр экан энг сўнгги йўлим (?)

Тилшуносликда сўз валентлиги тушунчаси борки, агар буни соддалаштириб айтмоқчи бўлсак, бу сўзнинг бошқа сўзлар билан муносабатида моҳиятан “кабутар бо кабутар, жинс ба жинс” қоидаси амал қилади деганидир. Яъни муайян сўз исталган бошқа сўз билан мазмунан бевосита боғланавермайди, унинг ўзи боғлана оладиган сўзлар доираси бор. Ўзбек тилидан фойдаланувчиларнинг 99,99 фоизи, балки, “сўз валентлиги” деганини эшитмаган ҳам чиқар, лекин тилни қониқарли даражада билганки одам 99,99 фоиз ҳолатда унга амал қилади, чунки соғлом мантиқ шуни тақозо этади. Шунинг учун ҳам, масалан, “оғиз”га “ёпмоқ” феълини боғлаганимиз ҳолда, уни “лаб”га нисбатан ишлатмаймиз. Шоиримиз эса, ўзига хос бўлишга интилиши ўта кучли экани боисми, билмадим, “Лабларинг ёпилмас дир-дир титрайсан” деяверади. Ёки ҳар не тўпори бўлса ҳам, ўзбек йигити “Севгим нархин билмадинг, Ёлғиз ёрим бўлмадинг” демаса керак, чунки савқи табиийси билан “севги” сўзига “нарх” мувофиқ келмаслигини ҳис қилиб туради. Баъзан сўзларнинг боғланиши мантиқдан шу қадар йироқки, “бу шунчаки адашиш эмас-ов, ахир, шуниям билмаслик мумкин эканми?! Ҳойнаҳой, бу шоир ўқувчисини ҳайратлантириш учун қўллаган бир услубий приём-у, мен беҳабар бўлсам керак” деган ўй келади. Масалан, ақлга аёнки, одам дегани “ёнбошлаб”, “чўзилиб”, “ястаниб”, “чалқанча”... ётиши мумкин, лекин “тик ётиш”и, бўлиб ҳам қабрда “тик ётиш”и асло мумкин эмас. Чамаси, Аҳад Қаяум бошқача фикрда, унингча, ҳозирги ўзбек қизларининг хулқ-атвори шунчалар айниганки, буни кўриб “Энди Ҳамза қабрида тик ётади”. Шунга ўхшаш ғайримантиқий боғланиш мана бу мисраларда ҳам яққол кўринади:

Сенсиз мен ғўзачўп ўтинман,
Кам-кўстсиз навраста етимман.

Яхши биласиз, Шарқ шеъриятида ошиқ ўзининг ёридан айро ҳолатини ўхшатмаган ҳеч бир нарса-ҳодиса қолмагандек. Лекин шоиримиз топади, тан олиш керак, “ғўзачўп ўтин” қиёси чин маънода оригинал: адашмасам, бу ташбеҳни ҳали ҳеч кимса қўллаган эмас; боз устига, у бетакрор ҳам: келажакда ҳам уни бирон-бир шоирнинг қўллашига кўзим етмайди. Чалғиб кетдик, гап сўзларнинг ўзаро боғланиш имконлари ҳақида эди. Бу ўринда “кам-кўстсиз” сўзининг “етим”га боғлангани мантиқий ғализликни келтириб чиқаради. Негаки, “етим” сўзининг ўзида “камлик” маъноси бор, зеро, етимга ҳеч бўлмаганда ота-она етишмайди, бас, у “кам-кўстсиз” бўлмайди. Яъни шоир бу ўринда “кам-кўстсиз” сўзини, эҳтимол, “чин етим” ва ё “ғирт етим” – ҳам отадан, ҳам онадан жудо бўлган етим маъносини ифодалаш учун қўллайди-ю, сўзларнинг мазмуний-мантиқий алоқа имконларини билмаганликдан яна қовун тушириб қўяди.

Эътибор қилган бўлсангиз керак, тилимизни чала билган хорижлик фикрини ифодалаш учун ўзи билган қолипга маъноси таниш сўзларни шунчаки жойлайверади – сўзлар орасидаги на грамматик, на мазмуний алоқаларни эътиборга олади, унинг гаплари кулгимизни қистатса-да, муҳими, нима демоқчилигини фаҳмлаб олаверамиз. Шунга ўхшаш, “Наҳотки ушалди тушларим ўнги” мисрасига дуч келган ўқувчи мийиқда кулиб ўтаверар-ку, лекин бу гапни хорижлик айтмаяпти-да, ўзбекда “тушларнинг ўнги ушалмайди”, улар “ўнгидан келиши” мумкин. Ёки “Жудо қилди бизни шўр қисмат” мисрасидаги “шўр қисмат” ифодасида ҳам ғализлик бор: ўзбек “шўр”ни “пешона” билан, “аччиқ”ни эса “қисмат” билан қўллайди, чунки туз ҳам, қалампир ҳам ўз жойида ишлатилиши керак. Шунга ўхшаш, “пешонага битган” дегани “тақдирга ёзилгани” маъносида ишлатилади, яъни бу тақдир азалда “пешонага битиб қўйилади” ақидаси билан боғлиқ. Бироқ “Бошга битган пешонанинг бўлиб шўри, Икки нафар гўдак қолди норасида” дейишига қараганда, шоирнинг бу борадаги фикри ҳам оригинал кўринади. Э биродар, ахир, пешона бошга битмайди, у

аслан бошнинг бир қисми-ку! Эҳтимол, шоирни халқ тилида учровчи “бошимга битган бало” қабилидаги гаплар чалғитгандир, лекин бу ерда “бош” сўзи “пешона” ўрнида ишлатилган, холос, яъни қисм-бутун алоқаси асосидаги маъно кўчиши юз берган. Яна тилда муайян даражада турғунлик касб этганки бирикманинг узвлари орасидаги алоқа “узугу кўз” мисоли: улар бир-биригагина тугал мос тушади. Дейлик, “насиҳат қилмоқ”даги “қилмоқ” ўрнига “айтмоқ”, “бермоқ” сўзларини қўйиб кўринг-чи: ғализ эканми?! Шоиримиз буни билмайди ё тан олмайди, чоғи, “Насиҳатлар бердим дўстимга” деяверади. Сўз қўллашдаги бундай эътиборсизлик кўпинча кулгили ҳолатларни юзага чиқаради. Масалан, насихат шеърларидан биридаги “Биров ҳаққи биров қорнида қолмас” мисраси бир қарашда бинойидек, лекин қоринда нафақат бировнинг, кишининг ўз ҳақи ҳам қолмайди, қололмайди-ку?!

Худди тилни чала билган хорижлик каби А.Қаюм ҳам кўп ҳолларда сўзларни грамматик жиҳатдан нотўғри боғлайди, ифодалаш кўзланган мазмунга номувофиқ грамматик шаклларни қўллайди. Масалан, мана бу банддаги каби:

Сўзларни ўйнатади,
Кўзларни ўйнатади,
Жонимни қийнатади,
Алдоқчи!

Дастлабки икки мисрада феълнинг орттирма нисбати қўллангани маъқул: ёр кўзларни, сўзларни ўйнатиши мумкин, бироқ учинчи мисрада “жонимни қийнатади” дейилиши билан ошиқ жонини ёр ўзи эмас, балки “кимдир бировга қийнатади” деган маъно келиб чиқадики, бу умумий мазмунга ёпишмайди. Феъл нисбатларининг маъно ва услубий хусусиятларини, хусусан, айрим феъллар мажҳул нисбатда қўлланмаслигини билмаслик бошқа бир шеърда ҳам кўринади:

Ҳар кимса ҳам севолмайди, севилмайди,
Ҳар кимса ҳам кутолмайди, кутилмайди,
Ҳар кимса ҳам куёлмайди, куйилмайди...

Эҳтимол, шоир тилшунос эмас, бас, тил қоидаларининг барини билиши ҳам шарт эмас, дея эътироз қилинар? Тўғри, бироқ у “куймоқ” феъли “севилмоқ” дагига монанд маъно берувчи шаклга эга эмаслигини билиши керак-да, ахир. Зеро, шоир тил амалиётининг илғорида боради, бас, ўзи қўллаётган тилнинг гўзаллигию жозибаси, маъно нозикликларини имконларини намоён этишга ҳам масъулдир. Афсуски, Аҳад Қаюм айни вазифасини ё билмайди, ё тан олмайди. Йўқса, шеърларида, масалан, келишник қўшимчаларини ишлатиш билан боғлиқ услубий хатолар ҳозиргидек қалашиб ётган бўлармиди?! Мана бир мисол:

Бутун дунё тор эди менга,
Кеча бахтим ёр эди менга,
Мол-давлатим бўлмаган билан,
Сиздек дўстим бор эди менга.

Мослашув қоидасига кўра тўртинчи мисрада “менга” эмас, “менинг” шакли бўлиши лозим эдики, буни дурустроқ ўқиган мактаб боласи ҳам билади. Шоиримиз шуни ҳам билмайдими ё бошқа сабаби ҳам бормикан а? Кейинги учта мисолга диққат қилсак, у услубий жиҳатдан тўғри бўлишидан кўра қофияга рост келиши ҳақида кўпроқ қайғурадиган кўринади. Йўқса, иккинчи ва учинчи мисралардаги “кундан”, “чиндан” сўзларига қофиядош бўлсин учун бандни “Тўлдир жоним, қалбингни нурдан” деб бошлашини қандай изоҳлаш мумкин?! Мана яна мисоллар: “Бир зум ором бермас дилни висолинг”, “Аҳад адо, эй гулрухсор, қарашингда”, “Сени менга талашди ишқ”, “Макон тутсам саҳроларга, денгизларга”, “Асраб юргин энди қучоққинангга”...

Жуда истасангиз, бунақа мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин (таги мўл-да!), лекин бунга на ҳожат, на хоҳиш бор. Ҳатто охирги мисолларни шарҳлаб ҳам ўтирмадим – хатолар шу даражада яққол кўзга ташланади. Тагин ҳам биз нисбат ва келишник категориялари билан боғлиқ хатоларга тўхталдик, холос, грамматик хатоларнинг бошқа кўринишлари ҳам тиқилиб ётибди. Бу шунчаки билмасликданми ё тилга эътиборсизлик,

беписандликданми? Афсуски, назаримда буни билмас-ликнинг ўзи билангина изоҳлаб бўлмайди. Негаки, қарийб ўн йиллардан бери қалам суриб, йигирмадан зиёд китоб чиқариб қўйган одам эмасми, истаса, шу вақт ичида ўрганар эди-да! Агарки шундай қилмапти, тилимизга, тил эгаларига беписандликдан бошқа изоҳ борми бунга?! Хўп, ана, билмасликка ҳам йўйилик, ахир, бусиз шеър ёзишни-ку қўйинг, жумла тузиш ҳам маҳол-ку...

Шеърда жумла қурилишининг ўзига хослиги, хусусан, унда гап бўлаклари тартибининг одатдагидан жиддий фарқланиши ҳаммага маълум. Шунчаларки, авом наздида шеърнинг биринчи белгиси – шу, балки, қофиядан кейин иккинчисидир, хуллас, ҳозир буниси муҳим эмас. Муҳими, жиддийми ва ё ҳазил-мutoйиба учунми “шоирона” гапиришга қасд қилган одам жумлани, масалан, “Бордим бозорга саҳар” тарзида ағдариб тузади. Аслида-ку, авом тушунчасига зид ўлароқ, тартиб шунчаки ўйин учун эмас, балки зарур жойга мантиқий урғу бериш, қофияни ростлаш каби бадиий-эстетик мақсадлар билан ўзгартирилади. Бироқ бу мақсадлар ҳам муайян мазмунни ифодалашдан устувор бўлолмайди, бас, ўзгартириш ўқувчи одатий тартибни фикран тиклаши ва гап бўлаклари орасидаги мазмуний-грамматик алоқаларни кўра олишига халал бермаслиги зарур. Айни талаб бузилса, салгина саводи борки киши “эга-кесимини топиб бўлмайди” дегувчи ҳолат юзага келади. Масалан, мана бу “пурмаъно” мисралардаги каби:

Тоғ ҳам бўлгай йиғилиб зарра,
Томчилардан тўплангай уммон.

Бир қарашда бинойидек жумла, куй жўрлигида эшитилса-ку – тамом нуқсонсиз. Бироқ биринчи мисрадаги гап бўлакларининг алоқалари шундайки, тартиб тўғриланса, “тоғ ҳам йиғилиб зарра бўлади” маъноси келиб чиқади. Ҳолбуки, шоир “зарралар йиғилиб тоғ бўлади” демоқчи, энг ёмони, ўқувчи ҳам иккинчи мисрага қиё-

сан айна шундай тушунаверади. Яъни жумла тузилишида сакталик борлиги ўқувчи хаёлига келмайди, бас, шунақа “шоҳбайт”ларни ўқигани сари унда “тил ҳисси” ўтмаслашиб боради. Натижада у “Ойни тўсса булутлар, Ерга чўмса сукутлар” мисраларини ҳам ямламай ютаверади, “сукутлар ерга” эмас, “ер сукутга чўмади”-ку деб ўтирмайди.

Маълумки, жумла қўшма гап шаклида қурилганида, уни ташкил этувчи содда гапларни ўзаро грамматик воситалар билан боғлаб қўйишнинг ўзи кам, улар орасида мустаҳкам мантиқий-мазмуний алоқа ҳам бўлиши шарт. Акс ҳолда, иситманинг зўри ё шаробнинг кучидан алаҳлаётган каби ҳолат юзага келади, масалан, мана бу каби:

Севги шундай мангуки,
Оламга афсонасан,
Севги шундай қўрқувки,
Йўқотсанг вайронасан.

Жумла шаклан натижа эргаш гапли қўшма гап қолипида эканини яққол кўриб турасиз-у, “оламга афсона” бўлиш қанақасига “севгининг мангулиги” натижаси эканини англаёлмай гаранг бўласиз. Давоми бундан-да галат: севгининг нимаси қўрқув-у, қўрқувни йўқотиш қачон ва кимга зиён етказган экан?! Хуллас, қолип бор-у, мазмун йўқ ҳисоби, негаки, шоирнинг айтар гапи ҳали етилмаган – ўзини зўрлаб ёзишга ўтиргандек таассурот қолдиради кишида. Хай, бунда-ку жилла қурса қолип бор, мана бу бандда эса на синтактик қолип, на бир жўяли мазмун бор:

Недир умр мазмуни,
Муҳаббатим мангули,
Ошиқларнинг тилида,
Орзулидир, эзгули.

Ҳа, шунақа сўз тизмалари ҳам шеър деб эълон қилинаётган ва шеър деб қабул қилинаётган экан, ўқувчи омма дидининг даражасини ўзингиз баҳолайверинг. Ўқувчиларнинг бир тоифаси илк мисрадаги не-не фай-

ласуфларни неча минг йиллардан буён ўйлатиб келаятган саволни ўқигач, содда эмасми, давомида улкан поэтик-фалсафий кашфиёт кутади. Бироқ кейинги мисраларни ўқиб ҳам ҳеч нарса англамагач, содда-да ахир, “жавоби ҳам жуда оғир экан, тишим ўтмади-ёв” дея ўзини ақли ноқисроқ санаб кетаверади. Бошқа бир тоифа ўқувчи ҳам, ҳеч нарса тушунмаган бўлса-да, ўқимишли деган номи бор эмасми, сир бермайди: “бир мен тушунмаётган бўлсам-чи?” деган ҳадиги бор – гапириб аҳмоқ кўрингандан, жим туриб оқил туюлган яхши эмасми?! Яна бир тоифа борки, унга шеърда нима дейилаётгани фарқсиз, муҳими – ким дегани: бозор-да, ахир, “бренд” деган гаплар бор...

Юқорида ҳам кўрдик, шеър – алдоқчи, кўпинча, мазмундан мутлақо мосуво сўзлар тизмаси ҳам бинойидек бўлиб кўринаверади, ҳақиқатни кўришимизга оҳанг ва ўзига хос жумла қурилиши ҳалал беради. Қачонки шеърнинг жумла қурилишини фикран одатдаги тартибга келтирсак, мазмун томонини тўла баҳолай оламиз. Мисол учун мана бу мисраларни олайлик:

Жон Она юрт, меҳр тўла булоғи манда бор,
Кўзларингни риёлари бўёғи санда бор.

Демак, жумланинг ундалмадан бошқа қисмларини одатий тартибга келтириб кўрамиз: “манда меҳр тўла булоғи (?) бор, санда (яъни, Она юртда) кўзларингни(нг) риёлари(нинг) бўёғи бор”. Рост, ҳеч нарса тушунмадим, ўйлайманки, сиз ҳам. Тахминимизча, шоир “менда меҳр тўла булоқ бор” демоқчи бўлган кўринади. Эҳтимол, лекин, илгари ҳам айтгандик, шеърда демоқчи бўлишнинг ўзи кифоя эмас, дейилиши ё англанадиган қилиб ишора қилиниши керак. Аслида, бу ерда “булоғи” сўзидаги эгалик қўшимчаси олиб ташланса кифоя, мисра грамматик жиҳатдан тўғриланади. Бироқ у ҳолда вазнда сакталик юзага келадики, чамаси, эгалик қўшимчаси ўлчовни тенглаштириш учунгина қўшилган, шу мақсад йўлида мазмун қурбон берилган. Яъни бу ўринда ҳам юқорида кузатганимиз Аҳад Қаюмга хос шаклга устувор аҳамият бериш ҳолати кузатилади. Иккинчи мисра эса тузаладиган – “одам бўладиган” аҳволда эмас. Тўғриси, Она

юртга татбиқан “кўзларингни риёлари” бирикмасини ҳар турли кўринишда боғламоқчи бўлиб кўрдим, маъно чиқаролмадим. Уриниб кўринг-чи, балки сиз уддасидан чиқарсиз...

Негадир айримлар фикр-туйғу анъанавий сифатлашу истиоралар, турғунлашган поэтик калималар(клишелар)у изофаларни қўллаган ҳолда жимжимадор ифодалансаёқ шеъриятга дахлдор бўлиб қолади деб ўйлашади. Мана бу сатрларга қараганда, А.Қаюм ҳам истисно эмас, чамаси:

Қўлларим қон, ишқи жароҳат,
Қайда жонон, маъшуқи роҳат.

Тан олиш керак, қўшмисранинг жаранги зўр, хиргойи қилиб кўринг – тап-тайёр қўшиқ, фақат мазмун ифодаси ночор. Тўғри, шоир “қўлларим қон, бу ишқнинг жароҳатидан” демоқчи эканини тушуниб олса бўлади, лекин матнда “қўлларим қон, бу жароҳатнинг ишқи (?)” тарзида ифода этилган-да. Иккинчи мисрадаги “маъшуқи роҳат” изофаси эса “роҳат маъшуқаси” маъносини берадики, бу ҳам ёр тавсифига мос эмас. Шунга ўхшаш, “Қалбим ҳар бурчаги дарзи ишқ озор” мисрасида “қалбимнинг ҳар бурчаги ишқ озоридан дарз еган” деган маънони ифодалаш кўзланган бўлса керак. Хай, майли, бурчаклари бор қалб бўлса бўлақолсин, лекин “дарзи ишқ озор”даги сўзларнинг ўзаро ва гапнинг бошқа бўлаклари билан алоқалари қандай? Шоир муайян мазмун ифодаси учун зарур сўзларни келтириб, “у ёғини ўзинг топиб олавер” қабилида йўл тутмаяптими?! Бу иштибоҳимизни мана бу мисралар ҳам қувватлайди:

Нетай кўнгил йиғлар бу дам,
Васли умид алам, алам
Шундан ошиқ Аҳадни ҳам
Жудо қилдинг, жудо қилдинг.

Жумла қурилишининг парокандалиги, мисралар орасида грамматик ва мазмуний алоқа ўта заифлиги боис кўнгил нега йиғлаётгани ҳам, Аҳад нимадан жудо қилингани ҳам қоронғулигича қолади. Иккинчи мисрадаги

“Васли умид алам, алам” мисраси ўз ҳолича маъносиз бўлгани каби, бошқа мисраларга ҳам боғланмаган, фақат чиройли жаранглайди ва, эҳтимол, кимларгадир сирли мазмунга эгадек туюлар ҳам. Шунга ўхшаш, мабодо “Муҳаббат мангу осмон, унга сирмайди ёлгон, Ўлдираб ҳаққи виждон севгини хор қилганни” мисраларини ўша “севгини хор қилган” осий ўқиб қолса, кимдан хадик олишини билмай гаранг бўлса, эҳтимол.

Аҳад Қаюм мисраларнинг ўлчовда тенглигини таъминлашнинг жуда осон йўлини топган: етишмаётган бўғинлар сонига қараб битта-яримта сўзни қўшади-қўяди. Дейлик, “Сенинг бахтинг, ҳар кун ўзингни, Кўзгуда кўрасан...” дейиш билан фикр мантиқий якунига етди, лекин кейинги мисрада уч бўғин кам, шартта “ўзингни” сўзи қўшилади – вассалом. Хўп, такрорлиги такрор, хўш, нима қипти шунга?! Яъни, “зато” қофиясини, оҳангини кўринг! Иннайкейин, унчалик такрор ҳам эмас: “ўзингни кўрасан” дегани бор бўйи билан кўриш, “юзингни кўрасан”да эса фақат юзни кўриш назарда тутилган-да, ахир... Майли, бу эътирозларни қабул ҳам қилайин, “Севолмайди сени ҳеч ким ундек биров...” мисрасига нима дейсиз?! Бунда ё “ҳеч ким”, ё “бироров” ортиқча эмасми?! Шунчаки ортиқча бўлса-ку, майли, сўз бўғин сонини ростлаш учунгина киритилганини билмайди-да, мазмунга ҳам таъсир қилиб қўяди, масалан, бундай:

Қайтмас энди илк муҳаббат ҳам,
Қайтмас энди орқага вақт ҳам...

Иккинчи мисрадаги “энди” сўзи мантиққа хилоф даъвони юзага келтиради, зеро, “вақт энди орқага қайтмайди” жумласининг замирида “илгари қайтган” маъноси ҳам мавжуд. Дарвоқе, тилшуносликда “паразит сўзлар” тушунчаси борки, у киши нутқида ҳеч заруратсиз такрорланиб, гўё боғлашгагина хизмат қиладиган сўзларни англатади. Чамаси, шоир наздида “энди”, “демак”, “ҳатто” каби сўзлар шу мақомда, уларнинг аксар мазмун томони ўйланмай ишлатилгани шундай фикрга олиб келади. Бироқ, юқорида кўрганимиздек, улар мазмунга ҳам жиддий таъсир қиладик, қуйидаги парчада буни яна бир карра кузатиш мумкин:

Нигоҳлари камалак,
Нозик мисли капалак,
Ҳаммадан ҳам у демак,
Гўзал!

Жумланинг мантиқий ташкилланиши шундайки, аввал бир, сўнг бошқа белги қайд этилади-да, шуларга асосан ҳукм чиқарилади. Маълумки, “демак” сўзи ўзидан аввалги фикрлардан табиий равишда ва ақлга мувофиқ тарзда келиб чиқадиган хулосага ишора қилади. Келтирилган байтда тавсифланаётган қизнинг “нигоҳлари камалак (?)”, ўзи “капалакдек нозик” экани эсанинг бешак “ҳаммадан ҳам гўзал” эканлигига далолат қилолмайди. Демак, шоир “демак”ни мазмун томонини ўйламай, “паразит сўз” мақомида ишлатган дейишга етарли асосимиз бор.

Жумла қурилишига етарли эътибор қилинмагани сабаб кўпинча бўлак(қисм)лар орасидаги алоқалар бузилиб, гайриодатий мазмун ифодаловчи мисралар юзага келади. Масалан, “Севгидан бахт эмас, кўзи намланар” деганда, балки, “севгидан бахт эмас, ғам-андух топди” маъносини ифодалаш кўзда тутилгандир. Бироқ жумланинг ҳозирги ҳолатида аввал “севгидан кўзи намланар” алоқаси кўзга ташланадиги, ўзининг мантиқан ғализлиги етмаганидек, хаёлда “нима, бахт ҳам намланиши керакмиди?” қабилидаги эътирозни уйғотади. Ёки “Йиғламайман, ҳатто пулим қолмаса”, “Севаман деб, ёлғон алдаб адашдимми?” “Севдиму, лек унутолмадим” каби яна кўплаб мисралар борки, улардаги жумла қурилиши, бўлак (қисм)лар орасидаги мазмуний алоқаларнинг бузилиши эътирозли, ҳатто, кулгили ҳолатларни юзага чиқаради. Хушоҳанг жарангу мазмунни дўст тутмаслик бундай жумлаларга хос умумий бир хусусиятдирки, улар сирасидаги “шоҳбайт” ўлароқ қуйидаги мисраларни эътироф этиш керак чоғи:

Чиройлигим, чиройлигим,
Ҳаммаданам сиз ойлигим.

Хулоса ўрнида айрим фикрларни урғулаб қўйиш биланоқ чекланаман.

Аввало, шунча танқидий фикрларни айтганим билан, Аҳад Қаямда Худо берган шоирлик истеъдоди борлигини инкор қилиб бўлмайди. Фақат Худо берганни тездан бозорга чиқариб сотиш ё совуриш эмас, аксинча, асраб-авайлаб, тарбиялаб ривожлантириш зарур. Истеъдод турли-туман синовлар, чиғириқлардан ўтади. Аҳад Қаям ижодий тақдирига ёш туриб улкан шухрат топишу “харидоргирлик” ёзилган экан, ҳозир масала “бу синовдан у истеъдодини тоблаб чиқадими ё буткул бой берибми?” тарзида турибди. Афсуски, ҳозирча ёш шоир кейинги йўлда, биз бўлса унинг тез орада нариги йўлга ўтишига умидлана оламиз, холос. Сониян, юқорида айтилганлар фақат Аҳад Қаямга эмас, балки унинг мисолида кўпчилик – маҳаллий хонандаларга “усилитель” қўйиб бериш асноси ўриндошлик асосида қўшиқ сўзлари билан таъминлашнинг ҳам уддасидан чиқаётган “шоир”ларга, нафақага чиққач туйқус ўзларидаги шоирлик иқтидорини фаҳмлаб қолган отахону онахонларга, хуллас, яхши ният билан қалам сураётган барчага тааллуқлидир. Шоядки юқоридаги мулоҳазаларимиз сабаб шулардан айримлари ҳар нени ҳам шеърга солиб бўлмаслигию ёзилган ҳар нени эълон қилавериш маъқул эмаслигини оз-моз англаса, шеърят муқаддас даргоҳ эканию тилдан фойдаланиш масъулиятини чинакамига ҳис этса...

2016

ЎЗ ВАҚТИДА ЁЗИЛГАН АСАР

Ғафур Ғуломнинг 100 йиллиги муносабати билан эълон қилинган мақола ва тадқиқотлар орасида Бахтиёр Назаровнинг “Ғафур Ғулом олами” монографияси илмий салмоғи билан алоҳида ўрин тутади. Айтмоқчиманки, унинг тўёна асарлар сирасида эмас, адабиётшунослигимиз методологиясини белгиловчи асарлар қаторида қўрилгани адолатли ва илмий жиҳатдан тўғрироқ бўлади. Ўз-ўзидан равшанки, аввал шундай хулосага асос берадиган нуқталарга тўхталиш лозим.

Эслайсиз, бир вақтлар “ўз вақтида ёзилган асар” дегани ўта юксак баҳо, унинг “Она” романидан бошқасига берилиши эса бамисоли “куфр” саналган. Ҳолбуки, адабиётшуносликнинг айна тушунчага ўткир эҳтиёжи бор, зеро, адабий тақдири “ўз вақтида ёзилгани” билан белгиланган асарлар кўплаб топилади. “Ғафур Ғулом олами” монографияси ҳам шундай – ўз вақтида ёзилган асардир. Йўқ, юбилейни назарда тутмадим, сал аввалроқдан бошлаб келишимиз керак. Қизил империянинг қулаши муқаррар бўлиб қолган 80-йилларнинг охирларида шўро даври адабиётига муносабат масаласи қалқиб чиқиб, бироз вақт, эҳтимол, адабиётшуносликнинг “энг долзарб” муаммоси мақомини эгаллаб олди. Айримлар маяковскийчасига шиддат билан Ғ.Ғулом, Ойбек, А.Қаҳҳор, Ҳ.Олимжон – қўйингки, бутун шўро даври адабиётини улғуржисига “замона кемасидан улоқтириб” янги адабиёт яратишга, кимлар эса кечаги “тирик классиклар” ўтирган шоҳсупага қатағон қилинган адибу шоирларни чиқаришга чоғланди. Хуллас, адабий танқид инкор руҳига бир чўмиб олди-ю, янги аср бошларига келиб айрилишда қай томон юришини билмай турган йўлчи мисол депсиниб қолди. Шундай бир вазиятда танқид тарихи ва назарияси бўйича йирик мутахассиснинг шўро даври адабиётининг улкан намояндаси ҳақидаги асарида ўн-ўн икки йиллаб кечиб келаётган баҳс умумлаштирилиб, яқин ўтмиш адабий меросига муносабат тамойиллари белгилаб берилдики, “ўз вақтида ёзилган асар” деганим шундан.

Тўғри, монографияда бу тамойиллар алоҳида таъкидлаб кўрсатилган эмас, бироқ олимнинг тадқиқот обь-

ектига ёндашувини мулоҳаза қилганки одам уларни фарқлай олади. Эндиги муддао шулардан ўзим фарқлай олганларини мухтасар тавсифлаб ўтишдан иборат.

Биринчиси, шўро даври ижодкорлари “таржимаи ҳоли ҳам янгидан, синчиклаб ўрганилиши керак... Гап шундаки, шўро тузумидаги шахс ҳатто таржимаи ҳолидаги тузум манфаатига мос келмайдиган нуқталарни яширишга, бежашга, улар ўрнида шўро кўрсатган таъсирни кўкларга кўтаришга мажбур бўлгани сир эмас”. Шу тамойилдан келиб чиққан ҳолда илгари Ғ.Ғуломнинг “шўроча” биографиясида урғуланмаган, эътибордан қолдириб келинган уч-тўрттагина муҳим факт санаб ўтилган: 1) “жадидлар таълим берган “Ҳаёт” мактабида ўқиган”, 2) “замонасининг машҳур бойларидан бири Мулла Муборак Сиддиқмуҳаммедов хонадонида маълум муддат тарбия топган”, 3) “Бароқхон” мадрасасида ўқиган... мударрис Саидахоррор...“бир сандиқ нодир китоблар” тақдим этган”. Аниқки, бу учала факт ҳам шўро даврида яратилган Ғ.Ғулом “имиж”ига мувофиқ эмас. Зеро, шўро унинг тимсолида “ота-онадан ёш етим қолган ва октябрь туфайлигина сонга кирган” инсонни кўришни истаган, адабиётшунослик айти шу қиёфани яратган, таълим тизими оммалаштирган. Ўз-ўзидан аёнки, Ғ.Ғуломнинг кенг оммалаштирилган асарлари ҳам шу қиёфага мувофиқ, унга ўтиришмайдиган асарларини эса, асосан, мутахассислар ва айрим хос ўқувчилар, шоирнинг чин мухлислари билган, ҳолос. Ҳолбуки, шоирнинг “айрим шеърлари, ҳикоялари бағрига жо бўлган армонлари” кўп, уларни англаш, ҳис этиш учун “Ғафур Ғулом асарларига янгича ёндашув” талаб этилади. Хуллас, Б.Назаров ижодкор таржимаи ҳолини янгидан ўрганиш заруратини биргина Ғ.Ғулом тисолида айтган, бироқ бу шўро ижодкорларининг баърига бирдек тегишлики, тамойил деб урғулашга асосимиз етарли.

Иккинчиси, “эътибор ҳозирги талабларимизга жавоб берадиган ва биз учун зарур асарларга қаратилиши муҳимдир”. Дарҳақиқат, Б.Назаров айтганидек, Ғ.Ғулом ижодий меросида шўроча руҳдаги асарлар кўплиги ҳам, “шўровий, фирқовий асарлар бизга керак эмас”лиги ҳам ҳаммага маълум. Шунақа экан, бунга энди шўро

тузумининг ҳосиласи, "... ўтилган босқич. Адабиётнинг ўтмишда қолган тарихий босқичи" сифатида қараб, шоирнинг бадиий бақувват, "ҳатто келгусида яратила- жак асарлар силсиласида" ўз ўрни бўладиган асарлар- га таяниш лозим. Фикримизча, бу илмий жиҳатдан энг тўғри ва асосли ёндашув. Зеро, биринчидан, ижодкор- нинг қийматини яратган асарларининг бари эмас, "дур- дона" саналиши мумкин бўлган асарлари белгилайди; иккинчидан, ҳеч бир ижодкор йўқки, ёзганлари якса- ра шедевр – "дурдона" бўлса. Яъни, агар шўро руҳида ёзилган бўлмаганида ҳам, миллий бадиий бисотимизга Ғ.Ғулом асарларининг энг сараларигина сайлаб олинган бўларди. Яна бир жиҳати, янги ўзбек адабиёти – ижти- мойлашган адабиёт, унинг ҳар бир намунаси муайян даражада ўз даври ижтимоий-маънавий эҳтиёжларига жавобдир. Мазкур эҳтиёжлар эса даврнинг ўзи билан ўтгувчи – ўткинчидир, бас, асар уларга қанчалик кучли ва бевосита боғланган бўлса, эскириши ҳам шунчалик тез ва муқаррардир. Демак, Ғ.Ғулом меросидаги "шўро- вий, фирқовий" асарлар бир четга сурилиб қолаётгани кимнингдир ихтиёри билан эмас, қонуният мақомида юз бераётган ҳодисадир. Модомики қонуният экан, бундай қисматдан, масалан, жадид адабиёти ёки мустақиллик даври адабиётининг айрим намуналари ҳам қочиб қуту- лолмаслиги аён. Фақат мафкура ва сиёсат зуғуми ости- да шўро адабиёти ўта ижтимоийлашгани боис унда вақт элагидан ўтмай қоладиган асарларнинг кўпроқ бўлиши табиийдир.

Таъкидлаш керак, мазкур тамойилнинг изоҳи учун Б.Назаров шоирнинг вақт синовидан ўтган ва ўтажак шеърлари, шоҳбайтларини танлай олганки, бу муаллиф- га хос нозик дид ва ўткир идрокдан далолатдир. Олим бу сирага кўпроқ Ғ.Ғуломнинг миллий руҳга йўғрилган, ўзида миллий турмуш тарзи ва миллий характер ху- сусиятларини акс эттирган шеърлари, теран фалсафий лирикаси, болаларга аталган самимий сатрларини ки- ритади. Энг муҳими, айти шу нав шеърларда шоирнинг поэтик маҳорати бор бўйини ростлагани, мангу мав- зулардаги битилган шеърлардаги тахайюлнинг юксак парвози кўрсатиб берилганки, бу аҳли қалам учун бир ибратдир.

Учинчиси, шўро руҳида ёзилган “асарларга умуман, ёки ҳозирги кун нуқтаи назаридангина эмас, балки тарихан ва, асосан, яратиш даври хусусиятларидан (бор камчилиги ва ижобий томонлари билан) келиб чиқиб баҳо бериш тўғри бўлади”. Мазкур фикрлар “Қўкан” поэмаси муносабати билан айтилган бўлса-да, фикримизча, уларни “шўро руҳида ёзилган” барча асарларга татбиқан ҳам айтиш мумкин. Сираси, бу ўринда янги гап йўқ ҳам, адабиётшунослик илмининг устунларидан саналувчи тарихийлик тамойили эслатилмоқда, холос (қўпчилик бунга гўё буткул унутиб, бирёқлама ҳукм-хулосаларга чалғиган пайтлар шуям катта гап!). Олим “Қўкан”нинг замирида “бахтли ҳаётга фақат жамоа ҳўжалиги орқали эришиш мумкин” деган ғоя ётишини, лекин бу “назария ўзини оқламаганини” жуда яхши билади. Бироқ, айтиш пайтда, тарихийлик тамойили “жамоа ҳўжалигига ўтиш, ўтказишда”ги салбий ҳолатлар билан бирга жамоалаштириш муайян ижобий самаралар берганини ҳам эътиборда тутишни тақозо этишини, олимликнинг бош талаби холислик эканини ҳам фаромуш қилмайди. Адабий меросга муносабатда шу тамойилдан оғинагани, холис туролгани боис “Қўкан” поэмасига “ўзбек деҳқони тафаккури, дунёқараши ва яшаш тарзидаги кескин ўзгаришларнинг бадиий ҳужжати” тарзида объектив илмий баҳо беради.

Холислик талабини қўяркан, Б.Назаров “ўтмишни қоралаб, бугунни улуғлаш” даври ўтганини бежиз таъкидламайди. Зеро, у китобда қўйилган муаммони юзга келтирган ижтимоий-тарихий шароитни, жамиятда ҳукмрон руҳ-кайфиятни яхши билади. Шўро даврига унга алоқадор ҳар нени аёвсиз қоралаш билан машғул бўлинган пайтларни қўпчилик эсласа керак. Ўйласам, бу билан гўё мустақилликни улуғламоқчи бўлган эканмиз-у, аслида бунинг боиси мустақиллик ўз ҳолича ҳам улуғлигини англамаганимиз экан. Аниқки, бундай ёндашув илмийликдан йироқ, зеро, предметга аввалдан белгиланган мақсад билан ёндашилган жойда холислик йўқолади. Жумладан, муаллиф “Не-тай” қиссаси “синфийлик нуқтаи назаридан баҳолаб келинган”и, ҳолбуки, унда тасвирланган каби ҳодиса “капиталистик жамиятда ҳам, социалистик жамият-

да ҳам” бўлиши мумкинлигини урғулайди. Айни урғу замирида эса мутахассис-ўқувчи шўро адабиётшунослигининг қисматини белгилаган бош омилни яна бир карра кўриб ибратланади, “умуминсоний қадриятларнинг нечоғлик бадиий теран, гўзал ва ҳаққоний акс эттирилгани” бадиий асарни баҳолашнинг бош мезони деган ишончида собитлашади.

Тўртинчиси адабий танқиднинг моҳияти борасидаги баҳсли масалада эгалланган мавқедан келиб чиқади. Б.Назаров адабий танқидни илм, “ундаги бадиий мушоҳада, тахайюл, тасаввур эса жанрнинг мақбул ўзига хос хусусиятлари тарзида зоҳир топади, бусиз адабий танқид ўзининг том маънодаги фазилатини намоён эта олмаган бўлур эди” деб билади. Шунга кўра, муаллиф таҳлил ва талқин матнда аниқ кўришиб турган нарсаларга таяниши керак деган қарашни ёқламайди, аксинча, гипотетик фикрлар танқид ва адабиётшуносликнинг “табиати, фазилати ва моҳияти учун зид бўлмайди” деб ҳисоблайди. Мазкур қарашга асосланган ҳолда олим Ғ.Ғулом меросини янгидан ўқиш ва таҳлил қилиш зарур деб билადики, шу боис ҳам айни вазифани бажариш китобда бош мақсад қилиб қўйилган. Мақсаднинг моҳияти эса “Ғафур Ғулом шеъриятидаги яширин дардларни ўқиш, тағмаёноли фикрларни очишга ҳаракат қилиш, матннинг ўзидан ташқари, унинг замиридаги ғояларни аниқлашга уриниш”дан иборатдир.

Айтиш керакки, саналган тамойилларнинг дастлабки учтаси Ғ.Ғулом ижодий мероси тадқиқига тўртинчисини татбиқ этишга тайёрлаш, асослаш вазифасини ўтаган. Яъни муаллифнинг илмий ёндашувида охириги тамойил асосидаги таҳлил ва талқин устиворлик қилади. Бундай ёндашувда эса, бизнингча, Ғ.Ғулом яшаган давр хусусиятларини билиш ва шу замонда яшаб ижод қилишга маҳкум истеъдоднинг қалби, дард-аламларини ҳис эта олиш ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Айни шу ҳамдардлик, ҳамфикрлик туйғуси сатрлар орасидагини ўқиш, ифодага ўзгача маънолар юклашга имкон ва маънавий ҳуқуқ беради. Шу туйғу асосида шоирнинг умр шомида ёзилган шеъридаги “Кўпинча ҳақ ёздим, баъзида оздим” сатрини ёзаётганларининг “ҳаммаси

ҳам тўғри ва ҳақиқат эмаслигини” ҳис этиш деб тушунади. Ёки шу шеърдаги “Соч, соқол оқарди, мункайиш, тишлар... Билинур баъзида яширин дард изи” мисраларидаги “яширин дард” бирикмасини “Ватаннинг эрки, озодлиги, истиқлоли, мустақиллиги ҳақида очиқ-ойдин гапирилмай қолган дилдаги дардлар” мазмунида талқин қилади.

Б.Назаров чинакам шеърят ҳамиша ҳар турли йўллар билан ҳақ гапни айтишга имкон қидирганига ишонади. Жумладан, 1936 йилда ёзилган “Конституциямиз” шеърдаги қуйидаги мисраларни шундай “йўл”лардан бири сифатида кўради:

Биз бировга бахт яратиб, карахт қолган,
Биз ўзгага тахт яратиб, бадбахт қолган.

Олимнинг фикрича, бу “каби мисралардан ҳам ўқувчи наинки ўтган замон, балки, ўз замонаси учун ҳам тегишли хулоса чиқара олади”. Бошқача айтсак, шоир ўтмиш ҳақида гапираётир-у, айна чоқда айтганлари замонасига ҳам тўла тааллуқлидир. Албатта, бундай талқинни эмпирик фактлар билан асослаб бўлмайди, айна чоғда, худди шундай ишончли инкор қилиш ҳам имкондан ташқарида. Негаки, матн ва шоирнинг ижод онларидаги мунаққид тасаввур (ҳис) қилиб турган ҳолати шундай талқинга изн беради. Боз устига, мазкур тасаввур осмондан олинган эмас – шоир биографияси, яшаган даври ва ижодий меросидан келиб чиққан ҳолда ҳосил қилинган. Табиийки, бунга мутлақ зид талқинлар ҳам худди шу асосларга таянади, ўртадаги фарқ эса, биринчидан, улардан хабардорлик даражасининг турлича экани; иккинчидан, қайси фактлар диққат марказига қўйилаётганига боғлиқ бўлиб қолади, холос. Яъни муаллифнинг ўзи “гипотетик” деб атагани билан, бу талқин муаллиф хаёлоти маҳсулигина эмас, бас, илмий қийматини асло камситиб бўлмайди.

Юқоридаги мулоҳазалардан аён бўляптики, талқиннинг қандай бўлиши кўп жиҳатдан шоирни, аниқроғи, унинг ижод онларидаги ҳолатини қандай тасаввур қилишимизга боғлиқ бўлар экан. Дейлик, F.Фулом тимсо-

лида фақат шўро маддоҳини кўрган киши ўйига, масалан, Поль Робсонга бағишланган шеърда:

Ҳар халқнинг ўз хоҳиши, иродаси, ҳуқуқи,
Тузуми ва тўзими – ўз-ўзининг ишидир, –

дейилгани “бир жиҳатдан, шоир юрагидаги давосини топмаган дардлар ва қаноти қирқилган орзуларнинг ифодаси, иккинчи бир жиҳатдан, бизнинг давримизга келиб, мустақилликка эришилгандан сўнг қўлга киририлган абадий ниятларнинг бадий ифодасидек таъсир этмайдими?” қабiliдаги андиша асло келмайди. Ҳолбуки, ўзга халққаки ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини соғинган одамнинг ўз халқига буни тиламаслиги мумкин эмасдек. Хўп, шоирнинг Поль Робсон ва у мансуб халқ ҳақида айтганларини Б.Назаров замонамизга мослаб ё ўзи истаганидек талқин қиляпти ҳам дейлик. Бироқ юқоридагича талқинларга изн берадиган сатрларга бот-бот дуч келинса-чи, масалан, Корея ва Вьетнам ҳақида сўзлай туриб:

Ҳар халқнинг ўз раъйи бор, бу шериклик жаҳонда,
Ҳар халқнинг ўз ижоди, ўз туғма инқилоби, –

дейилгани каби. Мунаққид буни шўронинг пролетар инқилобигина бирдан-бир тўғри деган даъвога “ғафурона поэтик раддия” деб билади. Унингча, бу “ҳар бир халқнинг янги ҳаётга, аввалгисидан бошқачароқ янги босқичдаги турмушга ўтишда ўзининг мустақил йўли, ўзига хос йўли бўлади ва бу муқаддас ўзгаришни биров, ўзгалар, четдан келиб эмас, шу халқнинг ўзигина амалга ошириши мумкин, деганидир”. Кимга қандай, билмадим-у, камина шу талқинга қўшилгим, ҳиндихитойликлар ҳақида ёзаётган шоир ўз халқини бир зумгина бўлсин хаёлидан нари қилмаганига ишонгим келади. Негаки, агар шоирнинг ўзга халқлар, узоқ юртлар, олис ўтмиш ҳақида ёзганлари халқи, юрти, замонасини бот-бот ёдга солаётган экан, буни шунчаки тасодиф эмас, анланган ифода усули сифатида тушунган тўғрироқ бўлади.

Яна бир муҳим нуқта. Б.Назаров ўзининг талқинлари баҳслар қўзғашади, “мулоҳазаларини кимдир қабул қили-

ши, кимдир қабул қилмаслиги, бошқа биров бунга мутлақ зид, қарама-қарши фикрни айтиши мумкин”лигини эътироф этади ва буни табиий деб билади. Жумладан, турли авлодлар адабий асарга турлича ёндашишини ҳам. Дарҳақиқат, адабий асар турли замонларда ҳам, бир даврнинг турли ўқувчилари томонидан ҳам ТУРЛИЧА тушунилиши мумкин. “Ғафур Ғулом олами” монографияси айна шу қонуниятни улуғ шоиримиз ижоди мисолида кўрсатиб, тушунтириб, асослаб бергани билан улкан илмий ва маърифий қиммат касб этади.

2015 йил

ЧАҚМОҚНИ ТУШУНТИРИШ ЗАҲМАТИ

Шеър ҳақида ёзишнинг ажиб бир файзи бор: ўзини парвозда каби ҳис қилиб, беихтиёр қиёсу ташбеҳларга, мажозларга мурожаат қила бошлаганини сезмай қолади киши. Шунданми, шеър ҳақида ёзилган нарсанинг ўзи ҳам шеър каби ўқилиши лозимдек, баъзан ҳатто илмий услуб объектни қашшоқлаштириб қўяётгандек туюлаверади. Гоҳи китоб кўрганингда шоирнинг беш-тўртта шеъри кўнглингга чиппа ёпишади-да, шаҳду шиддат билан бир нарса қоралаб ташлайсан. Сўнг, ёзиш асноси тўнгиб қоласанми киши, билмадим, ўқиб кўрсанг – бояги таассурот қайда-ю ёзганларинг қайда... Айни ҳолнинг сабабини нуктадон шеършуносларимиздан бирининг мана бу қиёслари аниқ-тиниқ изоҳлаб беради: "... лирикада бадий сўз чақмоққа ўхшайди. Драмада у момоқалдиरोқ тусини олади. Насрда эса камалак жилоларидек рангин тусланади". Аслида-ку, тавсифлаганим ижодий ҳол сабабига турлича изоҳларни илмий адабиётларда ўқиганим бор. Фақат буларнинг ҳар бирига жўяли мантиққа таянган инкор топганман-да. Юқоридаги қиёс эса, эҳтимол, маъно сифими ғоят кенглиги боисдир, англатган изоҳи билан мени қаноатлантирди. Дарҳақиқат, чақмоқ атроф-жавонибни бир лаҳза нурга чулғаб йўқликка сингиб кетгани каби, лирикадаги сўз ҳам шууримизни бир онгина чақин мисол ёритади... Яъни чақмоқнинг ўзи йўқ каби, таассурот бор, холос, таассуротни бўлса тўлиқ ифодалаш, тушунтириб бериш имкондан ташқарида! Юқорида нуктадон шеършунос деганим Нўъмон Раҳимжонов – ярим асрлар нарида шу имкондан ташқари нарсани рўёбга чиқармоққа бел боғлаган ва ўшандаги ўжар қатъияти билан ҳануз ниятда собит келаётган фидойи олимлардан.

Эътибор бергандирсиз, адабиёт илми билан машғул кишиларнинг барини адабиётшунос (ё мунаққид) атасак-да, аслида, уларнинг қайсиси наср ҳақида, қайсиси кўпроқ шеър ҳақида ёзишга мойилроқ бўлади. Назаримда, буни кишининг феъли, ижодий сажияси белгилайдигандек, яъни табиатан ҳассос қалб эгалари шеър таҳлилига, тафаккур кишилари эса кўпроқ наср ҳақида ёзишга махсусдек. Албатта, бу тасдиқланган илмий

ҳақиқат эмас – шунчаки бир кузатиш, холос, иккинчи ёқдан, буни Нўъмон Раҳимжоновга нисбатан тўғридан-тўғри қўллаш адолатдан ҳам эмас, хато ҳам. Негаки, у шеър таҳлилига мазкур икки жиҳатни уйғунлаштирган ҳолда киришади. Шундан бўлса керак, “фикр ва туйғу омухталигидан туғилган тафаккур манзараларини тадқиқ этиш, кечинмаларнинг фикрчан суратларини чизиш”¹ билан характерланувчи шеърларга меҳри бўлакча, мутафаккир шоирлар ижоди – Асқад Мухтор, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидовларнинг фалсафий лирикасига қайта-қайта мурожаат қилади. Хусусан, “Асқад Мухтор поэтикаси” (2003) номли рисоласи, ҳеч бир муболағасиз айтиш мумкинки, мутахассислар учун замонавий шеър таҳлилининг эталон намунаси, ўзига хос йўриқнома ўлароқ яралгандир. Рисола ўқувчиси муаллиф билан бирга Асқад Мухтор шеърларини мисрама-мисра деярли ҳижжа-лаб ўқиб, поэтик образлар замирида ботин маъниларни бир-бир кашф этиб боради ва пироварида яхлит бадий фалсафани уқади. Марғуб томони, мунаққид “шеър фалон мавзуга бағишланган, унда пистон гоё тараннум этилади” тарзидаги қуруқ тавсифлаш йўлидан бормай, замонавий шеър таҳлилига “бедилхонлик” усулини татбиқ этади. Олимнинг таҳлилу талқинлари билан танишаркан, ўқувчи замонавий шеъриятимиз мумтоз анъаналарнинг муносиб вориси ва давомчиси эканига амин бўлади, унинг чин маънода ҳавас қилса арзигулик КАТТА ШЕЪРИЯТ эканини ҳис қилиб, қадди кўтарилади.

Дейлик, шеърларидан бирида Асқад Мухтор оқшом пайтлари богда “ўтлар орасидаги яшил чигиртка”нинг сайроғини қаламга олади ва айтадики:

Бу кичкина жоннинг сўзсиз қўшиғин
Асл фидойилик деса бўлади.
“Ҳаёт бор...” тун бўйи ўжар бир таъкид,
Катта сукунатнинг жонли бўлаги.

Шоирнинг айтганлари, яъни бевосита сўзлар орқали етказилаётган информациянинг ўзи билан қаноат ҳосил

¹ Раҳимжонов Н. Мустақиллик даври ўзбек шеърияти. - Т.: Фан, 2007. - Б.20.

қилсак, жуда бўлса “Ҳа, сўз билан туннинг чиройли ва аслига монанд сурати чизилибди, қойил!” дейиш билан чекланамиз. Бу ҳолда шеър нутқ ҳодисаси даражасида қолади – санъат ҳодисасига айланмайди. Негаки, санъат образ тилида гапиреди, сўз эса ўша образни яратиш воситаси, холос. Яъни шууримизда чақмоқ мисол чақнаши учун сўзнинг образга дўнмоғи тақозо этилади. Бас, шеърни ўқиш ҳам – ижод, кишидан ўзига яраша иқтидор, дид ва малакани талаб қилади. Нўъмон Раҳимжоновда шулар бари мужассам-у, бироқ асосийси бу ҳам эмас. Асосийси, унинг ифода йўсини. Тамсил қилсам, унинг ифода йўсини шогирдларга ҳунарини бирон нарсани ўз қўли билан ясаб кўрсатиш орқали ўргатувчи уста каби. Мунаққид шуурида шеърнинг санъатга айланиши, поэтик образларнинг муайян маъно касб этишию турфа ҳисларга чулғаниш жараёнини муфассал баён қилади – бамисоли кечиб турган жараёндан жонли репортаж олиб бораётган каби:

“Миттигина капалакнинг учиши учун ҳам бутун бошли осмон керак. Ҳайхотдек тунни увоқдек чигиртканинг бийрон овози кўтариб туради. У йиғи ёки нола, изтироб ёки қўрқув товуши эмас. Ям-яшил чигиртканинг сўзсиз қўшиғи катта сукунат бағрини ёритишга қодир. У ўзининг мавжудлигини билдириб қўйиш учунгина “... бир чеккада биз ҳам бормиз”, деяётгани йўқ. Асло, у яшайпти. У тириклик рамзи сифатида намоён бўлаётир. Гарчанд кичкина бир жон эса-да, яшноқ ҳаётнинг узвийлини таъминлаётган ёруғ садо тимсолига айланаётир.

Ҳис этилсизми, тун... тонгга ҳомила. Тун бағрида тонг гунча тугайпти. Тахайюл беланчагида тебранаётган, кўз очаётган шуъла гуллари – “катта коинотнинг жонли бўлаги”¹.

Аввал бир нуқтага диққатни тортмоқчиман. Яхши биласиз, шеър талқини, шарҳлаш – образлар тилини мантиқ тилига кўчирмоқ демак ва бу жараёнда, одатда, шеърнинг “шира”си йўқолади, орзиқиб кутганинг

¹ Раҳимжонов Н. Аскад Мухтор поэтикаси. - Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2003. - Б.4-5.

байрам бегим кун бўлиб қолгани каби. Манзур жиҳати, Н.Раҳимжонов шеър шарҳида “шира”ни сақлашга интилади: ҳаяжон билан, ташбеҳу истиораларни ўрни-ўрнида қўллаган, образ табиатини очмоққа образни калит қилган ҳолда сўз юритади. Эҳтимол, кимлардир буни илмийликдан йироқ деб ёзғилар?! Тўғриси, бу эҳтимолимда шахсий тажрибамдан келиб чиқяпман: бир пайтлар ўзимнинг ҳам шундай ўйлаганим бор. Бироқ энди-энди амин бўлаётирманки, шеър таҳлили учун айна шу йўл маъқулроқ экан. Фақат кичкинагина бир шарти бор: ҳаяжону шоирона ифодалар пухта адабий назарий бисотга асосланиши лозим! Деганим, Н.Раҳимжоновда худди шундай: у шеърни теран назарий билимга таяниб таҳлил қилади, фақат ифодаси лирик-фалсафий мушоҳада йўсинида. Шу жиҳатни таъкидламоқ мақсадида бироз чалғидик, гап образни мантиқ тилига кўчириш ҳақида эди. Юқоридаги шеърининг парчада биргина поэтик образ – ўша “ям-яшил чигиртка”га юкланаётган маъно залворини чамалаб кўрдингизми? Чамалай олган бўлсангиз, адолат ҳаққи шуни уддалаган шоирга ҳам, очиб кўрсатолган мунаққидга ҳам таҳсин айтмоқ лозим бўлади. Дарвоқе, юқорида келтирганимиз чигиртка образига берилган шарҳнинг кичкина бир қисми, холос, китобда ҳаммаси уч саҳифадан ортади. Яъни замонавий шеър таҳлилига “бедилхонлик” усулини татбиқ этади деганим шунчаки лутф эмас, айна ҳақиқатдир. Мунаққид талқинлари ўқувчига шоирнинг бадиий фалсафаси нечоғли теранлигини ҳис эттиради, уни фаол идрок этишга ундайди. Дейлик, шориҳ ўқувчи эътиборини, бир томондан, “чигиртканинг тиниқ ашуласи ... тун ҳаётининг азалий оҳангига уланиб”, “тунги садолар силсиласига қўшилиб кетаётгани”, иккинчи томондан, “чирилдоқ товуш туннинг ранглари ичига сингиб, йўқолиб кетаётгани йўқ”лигига қаратади. Унинг талқинича, шу чирилдоқ товуш “туннинг қаддини кўтариб қўйяпти”, у туфайли “барглар соясида тентираган товушлар тун оғушида бир қур қаддини ростлаб оляпти”. Савол туғилади: шу миттигина жон ниманинг ҳисобига “Катта сукунатнинг жонли бўлаги” бўла олди? Энг муҳими, қандай қилиб у ўзлигини нафақат сақлаб қолди, балки унинг рангию оҳангини “катта сукунат”га қўша олди ҳам? Учтагина жумлада мазкур мураккаб саволларга тугал жавоб

берилган: “... чигиртканинг чирилдоқ товуши ҳеч кимга муте ва ҳеч нарсага тобе эмас. Унинг руҳи эркин. Шу боис товуши ҳам жаранглаб, атроф-теварагидаги мудроқ сукунатни тирилтиряпти. Шу боис ҳатто қоронғу кечаларда ҳам у ям-яшил тусда яшнаяпти”.

Эътибор беринг, мунаққид хулоса ясашга шошмайди, фикрни муайян бир ўзанга солади-да, ўқувчининг ўзини мушоҳадага ундайди. Мунаққид талқинлари ўзанига туша олган ўқувчи “ҳеч кимга муте ва ҳеч нарсага тобе эмас” ЭРКИН РУҲ соғинчини туяди, шеърдаги “тунги боғ”, “ям-яшил чигиртка” образлари ортида инсон ҳаёти, унинг жамиятдаги ўрни ва зиммасидаги вазифалар ҳақида чуқур ўйга толган мутафаккир турганини ҳис қилади. Шу йўсин талқинлар мунаққидга Асқад Мухторнинг “тун лирикаси”, кенгроқ қарасак, умуман пейзаж лирикасини қабул қилишнинг ўзига хос психологик механизмини, бу жараённинг алгоритмини асослаб кўрсатиш имконини беради: “... табиат товушлари уйғотган психологик кечинмалар, ҳис-туйғулар фалсафий мушоҳадаларга ундайди. Ҳолатлар манзарасидан фалсафий фикрлар сизиб чиқади. Шу маънода манзаралар фикрлайди, мушоҳада юритади. Ўйлари эса, ўз навбатида, кечинмаларнинг суратига айланади”. Холис айтинг-чи: шу фикрларни илмийликдан йироқ деса бўладими?! Менимча ҳам йўқ: ифодаси “академизм”дан йироқ экани тўғри, лекин улар пухта адабий назарий асосдаги теран бадий таҳлилдан келиб чиққан илмий хулосадир. Шунга ўхшаш, Асқад Мухтор лирикасининг ўзига хослиги “ўқувчини ҳайратга солувчи бадий ғояларни мазмунли манзараларга сингдириб юборишида”, “ҳайратомуз маъноларга йўғрилган суратларни эслатиши”да¹ қабилидаги хулосаси ҳам илмий асосланган ва мунаққид таҳлилларини кузатиб борган ўқувчини бешак ишонтиради.

Йирик олимга муносиб теран аналитик тафаккур, ўрганилаётган ҳодиса моҳиятига назар сола билиш, унинг энг муҳим белги-хусусиятлари, вужудга келтирган ва ё ҳаракатлантирувчи омилларни аниқ белгилай олиш

¹ Шу китоб. - Б.6-8.

Н.Раҳимжоновнинг шеърият тадқиқиға бағишланган ишларига хосдир. Масалан, олим Рауф Парфи ижодининг шеъриятимиз такомилидаги ўрни ҳақида мулоҳаза юритаркан, “шоир асарларининг ижтимоий-фалсафий мағзи шеъриятимизда янги йўналиш эди” деган илмий тезисни олға суради. Тўғри, моҳиятан шунга ўхшаш фикрни мутахассислардан ҳам, оддий шеър мухлисларидан ҳам эшитганимиз бор. Бироқ ҳеч бири Н.Раҳимжонов каби бунинг омилларини кўрсатиб, асослаб айтган эмас, бас, илмий ҳақиқатга айлантормаган. Яъни чин олим ўлароқ у фикрни айтибгина қўймайди, балки Рауф Парфи шеърларига сингдирилган ва ижодининг ижтимоий-фалсафий янгилигини таъминлаб, эстетик қимматини белгилаган устувор ғояларни таъкидлаб қайд этади: 1) “ҳаётдан – тирикликдан мақсад руҳни камол топтиришдир”; 2) руҳоний эркинликсиз бани одам ўзлигини намоён қила олмайди”; 3) миллий бирликсиз миллат, халқ ўз борлигини сақлаб қола олмайди”. Мазкур илмий даъво конкрет шеърлар таҳлили билан бирма-бир, изчил асослаб бориладиги, ўқувчида унинг ҳаққонийлигига заррача шубҳа қолдирмаслик пайида бўлинаётганини сезиб, илмда сўз айтишга қанчалик масъулият билан қаралаётганини ҳис этиб турасиз. Шу аснода адабиётшунос-мутахассислар тайёрлашда етук олиму мунаққидларнинг “лаборатория”ларини энг яхши асарлари мисолида ўрганилса бўларкан, деган ўй келади. Ҳа-да, олимнинг ўзига хос тадқиқ услуби ҳақида юбилейлар баҳона гапириш билангина чекланмай, буни илмимиз равнақиға мунтазам хизмат қилдирилса соз бўлади, албатта. Тағин ўйладимки, мабодо шундай қилингудек бўлса, кимларнинг лабораториясини ўрганиш мумкин? Ҳартугул, ўзимча тузганим рўйхатда “Н.Раҳимжонов: 1. Асқад Мухтор поэтикаси. 2. Иймон асири” деган алоҳида банд бор...

Яна чалғидик, гап олимлик салоҳиятию илмда сўз айтиш масъулиятиға келганди... Хуллас, олимнинг салоҳияти муаммоға нечоғли чуқур ва кўламли назар сола билишида намоён бўлади. Рауф Парфи ижодий меросини тўла қамраб олган ҳолда фикр юритилаётгани – теранлик, шоир ижодига асарлари яратилган замон, давр адабиёти, бой адабий анаъналаримизу

ўрни билан жаҳон адабиёти контекстларида қаралаётгани эса кўламлилик нишонасидир. Масалан, янги ўзбек шеърятининг қарийб бир асрлик бадийи такомил йўлига яхлит манзарага каби назар сололгани учун ҳам “XX асрнинг 60-йиллар охирлари – 70-йиллар бошларидан эътиборан ўзбек шеърятига Рауф Парфи олиб кирган янги эпкин мустақил бадийи-эстетик йўналишга айланди”, дейди, шундайин назар билан бугунги шеърятимизга қараб эса унда ҳам ўша янги эпкин – “тимсолли лиризм, мажозлар асосига қурилган идрок ва ифода маданияти устиворлик қилаётгани”ни таъкидлайди¹.

Олимнинг қамровли нигоҳи Рауф Парфига бағишланган бошқа мақоласида катта бир давр адабий сиёсати ва шунга мослашган поэтик тафаккур даражасию эстетик дид моҳиятини мана бу тарзда образли умумлаштириш имконини беради: “Шеърят – дулдул эди. Лекин шўро мафкураси дулдул отларни ахталаб, қанотларини қайириб қўшга қўшиб қўйди. Гектар гектар ер ҳайдашга, мола босишга, бричка араваларда колхоз-совхоз дала-ларига гўнг ташишга мажбур қилди”. Олим “шеърнинг ҳам, шеърхоннинг ҳам эстетик диди-савияси” бунчалар “пажмурда” аҳволга тушиб қолгани сабабини “шеърятни оммабоп қилиш, халққа яқинлаштириш”га уринишда кўради. Шунингдек, унингча, шеърят ҳақида “комсомол ёшлар шоири”, “болалар шоири”, “қўшиқчи шоир”, “масалчи-ҳажвчи шоир” сингари турли хил таснифлар” тадқиқотчиларнинг “жўн изланиш намуналари учун ясалган “қолип”лардир”. Кўриб турганимиздек, у шўро даври танқид ва адабиётшунослигида урф бўлган шеър таҳлили йўсинидан қониқмайди, ўзгача йўл тутиш керак деб билади. Бундан кўзда тутилган мақсад ҳам белгили: “шеърнинг ҳам, шеърхоннинг ҳам савиясини Навоий даражасига, мумтоз Шарқ поэзияси даражасига” кўтариш². Бу гаплар Рауф Парфи ижоди мисолида бадийи дид ва эстетик савия масаласини ёритишга кириш тарзида ёзган, яъни масаланинг долзар-

¹ Рауф Парфи. Сакина.- Т.: Мухаррир, 2013.- Б.15, 19.

² Раҳимжонов Н. Мустақиллик даври ўзбек шеърятини.- Б.109.

блиги, янгича ёндашув, таҳлил усуллари ва баҳолаш тамойилларини талаб этишини асослашга хизмат қилдирган. Айтилганлар контекстида Н.Раҳимжонов нима учун кўпроқ замонавий шеъриятнинг энг пешқадаш шоирлари, ўшанда ҳам энг сара шеърларига мурожаат қилишини тушунгандек бўламан. Фаҳмлаб тургандирсиз, бунинг сабаби юқорида мазкур мақсад – шеър ва шеърхон савиясини кўтариш учун чақмоқни тушунтириш заҳмати зиммасига олганидадир.

Ўнлаб китобу юзлаб мақолалари бор олимнинг бисотидан икктасигагина тўхталганим, серқирра ижодий фаолиятдан биттасигагина тўхталаётганимга ҳайрон бўлманг. Бу бежиз эмас. Аввало, Н.Раҳимжоновнинг илмий-ижодий изланишлари маҳсули бўлмиш асарлар шунчалар кўп ва хилма-хилки, уларнинг барини тўла қамраб бир гап айтиш каминанинг имконидан ташқарида. Иккинчиси, кўпдан бери мунаққиднинг шеър таҳлилларига ҳавасланиб келаётгандекман. Юбилей баҳона ўйимдагиларни ошкор қилгим келдики, шоядки бу ҳурматим изҳори бўлиш билан бирга, ундан ўрганганларим ҳақини бироз бўлса ҳам адо этса.

2016 йил

“ИШДА - ТЎҒРИЛИК, СЎЗДА – РОСТЛИК...”

(“Тафаккур” журнали саволларига жавоб)

- Оталар ва болалар муаммоси, гарчи XIX асрга келибгина улуғ рус адиби Иван Тургеневнинг доврўқли романи боис ўзига тайинли ном топган бўлса-да, аслида азалий масала. Сиз ёшингиз нуқтаи назаридан “оталар” сафида, касбингиз тақозосига кўра эса “болалар” даврасидасиз, демак, ҳар икки тоифанинг аҳвол-руҳияти сизга кундек равшан. Айтинг-чи, бугун оталар ва болалар муаммоси қайси янгича қирралари билан намоён бўлаётир? Бир адабимизнинг нақлича, ушбу баҳсда ҳар қачон болаларнинг қўли устун келар эмиш, сабаби – оталар қазо қилиб кетади, болалар эса яшаб қолади. Бир қарасанг, ҳазилга, бир қарасанг чинга ўхшайдиган бу гапга, барибир, эътироз қилгинг келади киши. Ахир, оталар ҳақу болалар ноҳақ бўлиши ҳам мумкин-ку, шундай эмасми?

- Қизиғи шуки, бизда Сиз азалий деб атаётган муаммонинг мавжудлигини инкор қилувчилар ҳам бор, аввал шунга тўхталсак. Беш-тўрт йил нарида шу муаммонинг адабиётимиздаги талқинларини ўрганишга бағишланган номзодлик иши ҳимоя қилинган эди. Ўшанда айрим мутахассислар “бу бизнинг адабиётимиз учун муаммо эмас, рус адабиётшунослигидан андоза олинбди” тарзида эътироз қилган, сезишимча, буни сўзсиз маъқуллаганлар ҳам кам эмасди. Одатда, бундай қарашни миллий менталитетимиз, миллий тарбия хусусиятларидан келиб чиқиб асосламоқчи бўладилар. Мисол тариқасида диққатингизни islom.uz сайтидаги шу масалага бағишланган мақолага қаратмоқчиманки, унинг илк жумласиёқ эътироз уйғотади: “Ҳозирги замонда “оталар ва болалар муаммоси” деган гап чиқиб қолган”. Ҳолбуки, бу асло энди чиқиб қолган муаммо эмас. Қадим Бобилда беш ярим минг йил аввал ясалган идишга ёшларнинг айланишига ғоят қитмир ва беғам эканларидан нолиб, “Бу кунги ёш авлод тамаддунимизни сақлаб қолишга қодир эмас” деган таассуф битилган экан. Фиръавнлардан бирининг қабрига эса ёшлар қайсар ва катталарга қулоқ солмайдиган бўлгани, бу аҳволда олам улар билан

тугаши афсус билан қайд этилган. Яна Қобилнинг Одам атога терс боргани, Нуҳ алайҳиссаломнинг ўғли Канъон ўлим хавфи остида ҳам ота сўзини олмагани, Иброҳим Халилуллоҳнинг оталари динини ҳар йўл билан инкор қилганлари – булар муаммо азалий эканига етарли далилат эмасми?!

Муаммо моҳиятининг “замонавий оилаларда катталар ва кичикларнинг, яъни оталар ва болаларнинг, оналар ва қизларнинг мурасиси келишмас эмиш, улар бир том остида аҳил, тотув яшай олишмас эмиш. Бунга эса уларнинг ёши ўртасидаги фарқ туфайли дунёқарашларининг мос келмаслиги сабаб бўлар эмиш”га келтирилиши, фикримизча, уни жўнлаштиришдир. Зеро, ҳеч бир том йўқки, остидаги оталар ва болаларнинг қарашлари, орзу-интилишлари, дид ё қизиқишларида муайян фарқлар бўлмаса, шунга қарамай, аксарият оилаларда муроса ҳукмрон экани ҳам аён ҳақиқат. Тўғри, бизда ёш билан боғлиқ фарқлар камдан-кам ҳоллардагина очиқ тўқнашувга олиб келади, бунинг учун, шубҳасиз, шарқона тарбия ва урф-одатларимиздан миннатдор бўлмоғимиз керак. Бироқ шунинг ўзи, бизнингча, “Шарқ оилаларида бу муаммонинг бўлиши мумкин эмас” дейишга, муаммонинг мавжудлигини буткул инкор қилишга асос бўлолмайди: “касални яширсанг иситмаси ошкора” деган гаплар бор. Менга қолса, муаммони “Ғарбга хос” дея ўзимиздан нари қилишга уриниш ўзни алдашдан бошқа нарсас эмас. Ўз вақтида ўша Ғарбда ҳам оилада ота ва бола муносабатлари биздагига монанд – отанинг сўзи қонун бўлган. Фақат инсоннинг ижтимоийлашуви кучайган ва тараққиёт суръатлари тезлашган янги давр, – кўпчилик бунинг чегарасини XVIII асрдан олади – сўнгги уч юз йиллар давомида муаммо ҳозирги кўринишига келди. Бизда бўлса янги даврга хос хусусиятлар XX аср бошларидан – атиги юз йиллардан бери кузатилади. Қолаверса, “оталар ва болалар” муаммоси дегани оилавий муносабатлар доираси билан чекланмайди, истилоҳий маънода у авлодлар орасидаги зиддиятни, жамиятнинг тараққиётини таъминловчи ички механизмлардан бирини англатади.

Умумий гапларга ўтиб кетдик, узр, бевосита саволга қайтсак. Дарҳақиқат, кўҳна муаммо бугун ўзига хос

тарзда намоён бўлмоқда. Аввало, тараққиёт ва ўзгаришлар шиддати авлодлар орасидаги даврий оралиқни тифизлаштирди: илгари “оталар ва болалар” тарзидаги муаммо “акалар ва укалар” кўринишини олмоқда. Деганним, ҳозир хатто 10-15 йиллик фарқ ҳам сездирыпти. Яъни йигит ёшидаги одам ўйчан бош қашиганча “Бизлар ёшлигимизда бундоқ эдик, булар бўлса...” қабилида фалсафа сўқа бошласа, бу шунчаки ҳазил эмас, унинг шу тарз ўйлаш, ҳис қилишига асос бор. Ўз навбатида, буниси, фикримча, иккинчи муҳим жиҳат, вақтнинг тифизлашувига мос равишда оталар ва болалар орасидаги масофа узоқлашяпти, негаки, замон шиддати боис уларнинг қарашларидаги муштараклик муттасил камайиб бормоқда. Бунинг асосий омили эса глобаллашув шароитидаги маданиятлар қоришуви ва турли-туман ахборотларни олиш имконлари бениҳоя кенгайганидир. Зеро, биринчидан, ўша қоришиқ маданиятга муносабат турлича: катталар яхши ҳазм қилолмай турган нарсаларни ёшлар табиий қабул қилишади. Иккинчидан, ахборот олиш имконларидан фойдалана олиш даражаси турлича: дейлик, элликни қоралаётганларнинг кўпи учун “смартфон”у “айфон” деганлари бир гўр – телефон, холос, ҳолбуки, боғчадаги айрим болакайлар уларнинг сизу бизнинг хаёлимизга келмаган амалларини кўрсатишади. Хуллас, ушбу омиллар таъсирида “оталар ва болалар” муаммоси барҳам топаётгандек – “оталар” ўз ҳолича бир томон, “болалар” ўз ҳолича бошқа бир томон бўлиб бораётгандек туюлади. Тамсил қилмоқчи бўлсак, вазият, электриклар айтмоқчи, “Контакт йўқ!” ҳолатига кирмоқда, контакт бўлмагач эса, биласиз, на учқун чиқади ва на мотор ўт олади. Шунга ўхшаш, жамиятнинг олдинга юриши учун авлодлар орасидаги зиддият бўлиши шарт, “контакт”нинг йўқолиши турғунлик ва бошбошдоқликка олиб боради...

Ўйлаб кўрса, “томонларнинг қай бири ҳақ” масаласида ёшлиқда бир томону улғайганида бошқа томонга мойил бўлаётганини ҳамма ҳам эътироф этса керак. Сабоби, ҳаммамиз ҳам бу зиддиятнинг бевосита иштирокчиси, бас, холис бўлишимиз маҳол. Фақат муаммодан узилиб, у ҳақда абстракт мушоҳада юритсаккина холис бўлишга имкон туғилади. Холис қарагандагина бу ўрин-

да “ҳақлик” масаласи эмас, муроса муҳимроқ эканини кўрамиз. Муроса деганим эса қарши томондаги мақбул жиҳатларни ҳам кўра олишни тақозо этади. Албатта, ёшларга хос янгиликка ташналик ва оламни ўз орзу-хаёлларига мувофиқ кўриш истаги катталардаги бундай жиҳатларни кўришга халал беради. Бироқ уларда битта устунлик бор – ВАҚТ, яъни олдинда ҳали ўзларининг ва аввалгиларнинг ўй-қарашларию амалларини қайта кўриб чиқиш, қайта баҳолаш имкони бор. Катталарда эса бу имкон камроқ ва кун сайин шам мисоли эриб-тугаб бораётгани ҳис этилиб туради. Шундан бўлса керак, катталарда “вақт тузатади” деб кутишга гоҳи сабр етишмай қолади, муносабатлари асабий таранглик, гапларида шикоят оҳанглари кучаяди... Ҳолбуки, агар ёшларнинг узрли ҳолатини эътиборга олинса, муаммонинг кескинлашуви учун масъулият кўпроқ “оталар” зиммасига тушади. Негаки, оталар эъзозлаган қадриятларни болалар қабул қилмаётган бўлса, демак, ё улар чиндан қимматини йўқотган, ё биз уларнинг қадрият эканини намоён этолмадик. Мазкур сабабларнинг биринчиси табиий: ёшлар қадриятларимизнинг барини ва бор ҳолича олмайди, сайлаб ва ўз талаб-эҳтиёжларига мослаб олади. Иккинчисига келсак, агар ҳаётимиз давомида қадриятнинг асллигини намоён этолган бўлсак, ташвишга ўрин йўқ: болалар эртами-кеч, балки ўзлари “оталар” мақомига яқинлашганлари саридир, уни қабул қилишади. Яъни оталар ҳақликни даъво қилишлари эмас, ҳаётдаги амаллари билан ибрат бўлишлари зарур ва шундагина эртанги кундан кўнгил тўқ кетиш мумкин бўлади.

- Ҳозир бутун инсоният экономикоцентризм (талаффузи қийинлигини қаранг!) ҳукми остида яшаётмир – моддий фаровонликка эришни мақсадларнинг мақсади гўё! Сиз жаҳидчилик ҳаракати ва жаҳид адабиёти тадқиқотчиси сифатида яхши биласиз: Исмоилбек Ғаспрали “Фарангистон мактублари”да Шайх Жалол тилидан бундай деб ёзади: “Молнинг кўплиги ва турфалиги, саноат ва ҳунарнинг тараққийси инсонларни саодатли қила олмайди. Саодати инсониянинг чашмаси битта, у ҳам бўлса ҳаққониятдир!” Исмоилбек Ғаспрали ва бошқа жаҳид боболар ҳаққоният деганда нималарни назарда

тутган? Ушбу қараш бизнинг давримиз, XXI аср учун нечоғли аҳамиятли?

- Ҳа, худди шу муаммони бир юз ўттиз йил муқаддам Исмоилбек Ғаспдали ҳам кўтарган, фақат у талаффузи осонроқ “фойда” сўзини қўллаган. Мен унинг 1885 йилда чоп қилинган “Оврупо маданиятига бетарафона бир назар” рисоласини назарда тутмоқдаманки, у Исмоилбекнинг фикри дейиш учун қаҳрамон тилидан айтилгандан кўра ишончлироқ. Ғарб дунёсидаги таназзулни мушоҳада қиларкан, Ғаспдали бунинг асосий омилини “яшамоқнинг ғояси, ҳаракатнинг сабаби ва инсонлар орасидаги муомала фойдадан бошқа бир истакка боғланмаслиги”да кўради. Унга кўра, фойда жамиятнинг маслагига айлангани учун ҳам ижтимоий адолатсизлик, тенгсизлик ҳукмрон, бу ҳол эса табиий равишда социализм ғояларини туғдиради. Ўз даври социалистик ғояларини ўрганган Ғаспдали уларни инсон табиатига зид ва бани башар қаршисида турган улкан муаммо санаган ҳолда башорат қилади: “Мудҳиш инқилоблар социализм туфайли содир бўлади. Ўттиз йиллик муҳорабалар, француз Буюк инқилоби мудҳиш социализм инқилоблари қаршисида ўйинчоқ бўлиб қолади”. Қарангки, Исмоилбек тафаккур кучи билан октябрь тўнтаришидан ўттиз икки йил аввал унинг Европа тарихидаги энг мудҳиш воқеалардан-да даҳшатли оқибатларга олиб келишидан огоҳ этмоқда. Мазкур таҳликали вазият фойдани асосга қўйиб, ҳаққониятнинг четга суриб қўйилгани натижасидирки, мутафаккир фикрича, эски маданиятнинг нуқсони айни шудир. Шу ўринда Исмоилбек Ғаспдали жадидчиликка хос муҳим бир қарашни – “Овруподан саноат ва техника билан бирга яшаш тарзи ва қоидаларини” олмаслик кераклигини таъкидлайди. Негаки, агар тараққий йўлига кирган ислом ўлкалари “Оврупонинг изидан эргашиб, охир оқибатда социализм балоларига дучор бўладиган бўлсак, ҳайф бундай ғайрат ва меҳнатимизга!” деб билади. Яъни Ғарбга кўр-кўрона эргашмаслигимиз, “ҳаёт ҳақида ўз муқаддас ғоямизга эга бўлишимиз” керакки, бу – “ҳаққоният” асосига қурилган бир яшаш тарзининг меваси” бўлмиш янги маданиятни барпо этиш ғоясидир. Муҳими, мусулмонларгина ушбу ғояни рўёбга чиқариш

учун зарур сармоя соҳиби ва бу сармоя “Қуръондирки, ҳукмининг ўзи “ҳаққоният”дир”. Шу ўринда мутафаккир қўллаган “ҳаққоният” сўзининг истилоҳий маъноси англашилади. Яъни Қуръони Каримда акс этган “ер ва мулк, сармоя ва фоиз, фард ва жамият, тижорат ва иш, хайр ва ҳайрот”, умуман, инсон фаолиятини тартибга солувчи амрларнинг ҳар бири – “ҳақиқат”, уларнинг жами эса “ҳаққоният”дир. Исмоилбек жаноблари қатъий ишонадики, агар “мулк-тижорат ва иш ҳақидаги Қуръон қоидалари Оврупоча ҳуқуқ ва ахлоққа асос олинадиган бўлса эди” эски маданият таназулга юз тутмас, хусусан, “даҳшат солувчи социалистик фикрларга мутлақо ўрин қолмасди”. Бу эса бир ибратдир! Шунинг учун ҳам у мусулмон ўлкаларини тараққий эттиришнинг шартин ўлароқ ақлларни маърифат-ла ёритишу қалбларни ҳаққониятга тўлдиришни биринчи ўринга қўяди.

Исмоилбек Гаспдали рисоласидан қарийб ўттиз йил кейин яратилган “Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ”да Абдулла Авлоний ёзади: “Ҳаққоният деб ишда тўғрилиқ, сўзда ростликни айтишур. Инсон бўстони саломатга, гулзори саодатга ҳаққоният йўли ила чиқар. Инсониятнинг илдизи ўлан раҳмдиллик, ҳақшунослиқ, одиллик каби энг яхши сифатларнинг онаси ҳаққониятдур”. Фикримча, бу ўринда бир нуқтага – таъриф мазмунида дунёвийлик томон силжиш бўлганига диққатни тортиш керак. Тўғри, Авлоний ҳам истилоҳ Аллоҳнинг муборақ номи билан боғланиши ва “ҳаққоният нури қайси дилда жилвагар ўлса, жаноби Ҳақнинг тавфиқи раббонийси шу дилда нашъу намо қилиши”ни таъкидлайди. Бироқ шунда ҳам, салафидан фарқли ўлароқ, ҳаққониятни мусулмонларга фарз қилинган қоидалар мажмуи эмас, кўпроқ инсон ахлоқига хос хусусият сифатида талқин қилади. Албатта, моҳиятда ўзгариш бўлмади, бироқ бу силжиш ўзида ижтимоий-тарихий шароитдаги ўзгаришларни акс эттиргани ҳам шубҳасиз. Зеро, бу вақтга келиб миллий зиёлилар тоифаси оёққа туриш ва ўзини “қадим”чиларга қарши қўйишга, Гаспдали офат санаган социалистик ғоялар кўпчиликка озми-кўпми таъсир қилишга улгурган... хуллас, булар энди бошқа, алоҳида ва махсус ўрганишга лойиқ масала.

Ҳозирги кунга келиб “ҳаққоният” сўзи истеъмолда

истилоҳий маъносини йўқотган, янги изоҳли луғатда унинг иккита маъноси борлиги қайд этилиб, улар: “1. айн. ҳаққонийлик. ... 2. айн. ҳақиқат. ...” тарзида изоҳлангани ҳам шунга далолат қилади. Бироқ муаммо ҳамон долзарб, сиз айтган экономикоцентризм солаётган жиддий хавфни мудом сезиб турибмиз. Хайриятки, жамиятимиз ўзига ўтмишни унутмаслик, аждодлар тажрибасига таъйиниш кабиларни қадрият билади. Деганим, дастур қилиб олганимиз “Юксак маънавият – енгилмас куч” шиори ва шу асосда маънавиятга устувор аҳамият берилаётгани, моҳиятан, ўша боболар назарда тутган “ҳаққоният”нинг бугунги воқеликдаги янгича мавжудлигидир.

- Суқрот ўз фикрларини озгаки баён этиш билан кифояланган, бирор сатр ҳам қогоз қоралаган эмас. Бунинг сабаби сўралганда донишманд “Ахир, кейинги авлодлар бирор фикримни галати талқин этгудек бўлса, билагидан маҳкам тутиб, йўқ, мен буни назарда тутмаганман, деб айтолмайман-да”, дея жавоб қайтарган экан. Бугун дунёда рўй бераётган воқеа-ҳодисаларни кузата туриб, Суқрот ҳаким бежиз хавотирга тушмаган экан-да, деган ҳаёлга борасан киши. Ахир, Оллоҳнинг каломи – Қуръони карим оятларини бир-биридан фарқли, ҳатто зиддиятли шарҳлаш оқибатида қонли тўқнашувлар юзага келаётганига нима дейсиз! Герменевтика магзини обдон чаққан олим, қолаверса, “Талқин имкониятлари” деган китоб ёзган муаллиф сифатида айтсангиз: талқинда ҳам қандайдир қизил чизик – ўтиш тақиқланган сарҳад борми? Агар шундай чизик бўлмаса, талқин абсурдга, бемаъниликка айланиб кетади-ку!

- Суқрот фалсафанинг оталаридан бири сифатида эътироф этилиши бежиз эмас-да, қаранг, шу гапининг ўзиёқ унинг нечоғли донишмандлигини кўрсатади! Ростки, мени ҳам кўпдан бери ўйлатиб келадиган саволни ўртага ташладингиз. Дарҳақиқат, нутқнинг, у хоҳ озгаки ва хоҳ ёзма бўлсин, турлича тушунилиши бор гап. Негаки, нутқий мулоқот жараёнида биз бир-биримизга фикр эмас, унинг ифодаси – нутқ товушлари ё ёзув белгиларидан таркибланган шаклни узатамиз. Ўз

навбатида, тингловчи (ёки ўқувчи) ўша шаклни ҳиссий идрок этади, яъни сезгилари – эшитиш ё кўриш орқали қабул қилади ва қайтадан фикрга айлантиради. Демак, маъно яратувчи субъект битта эмас, шундай экан, узатувчи онг билан қабул қилувчи онгдаги фикр ҳам айнан бўлолмайди. Ўша сиз эслатган китобчада бунга бир мисол келтиргандим, ҳозир шуни такрорлагим келди. Тасаввур қилингки, “... суҳбат иштирокчиларининг бари танийдиган одам ҳақида “Аҳмад ака хўроз-да!” дейилди. Тингловчиларнинг ҳаммаси буни маъқуллади, фақат уларнинг бири “Аҳмад ака тез, жанжалкаш одам”лигини, иккинчиси “Аҳмад ака аёлларга ўчроқ, “юрадиган” одам”лигини, учинчиси “Аҳмад ака – мард одам” эканини билади ва ҳар бири ўз билганидан келиб чиққан ҳолда сўзловчини маъқуллади. Ҳолбуки, сўзловчи “Аҳмад ака аёллар бригадаси бошлиғи” эканини назарда тутган, холос”. Қаранг, шакл битта бўлгани ҳолда суҳбат иштирокчиларининг ҳар бири унга ўз маъносини юкламоқда. Ўзгалар билан муомалада бот-бот “Ундай демоқчи эмасдим...” қабалида узрхоҳлик қилиш зарурати юзага келиб туришининг асл маншай ҳам аслида шу. Фақат буни хафа бўлаётган томон “ўйламай гапириш”, узрхоҳлик қилаётган томон бўлса “қилдан қийиқ чиқариш” деб тушунишга мойилроқ. Хўп, жонли мулоқотда-ку узрхоҳлик қилиш, айтилмоқчи бўлинганни изоҳлаб бериш, яъни, жилақурса, суҳбатдош кўнглига инган ғуборни кетказишга ҳаракат қилиш имкони бор, гарчи бу имкон ҳам тўлиқ самара беролмаса, ғубордан барибир из қолса ҳам. Ёзма нутққа келсак, унда шу ҳаминқадар имкон ҳам кесилади, яъни бунда энди “Айтилган сўз – отилган ўқ” ёинки русларнинг “Қалам билан битилганни болта билан ҳам ўчириб бўпсан” мақоллари тўла ва қатъий амал қилади. Зеро, ёзувда муҳрланган онидан фикр эгасидан айро мустақил ҳаётини бошлайди – минг-минглаб онгларда қайта-қайтадан жонланиб, ҳар бирида ўзига хос тарзда жиллоланаверади. Ҳақиқатан ҳам, Суқрот айтмоқчи, унга энди ҳатто эгаси (муаллифи)нинг ҳам заррача бийлиги йўқ, яъни муаллифнинг талқини ҳам имкондаги талқинларнинг бири, холос.

Хуллас, матнни турлича тушуниш имконияти ҳамиша

мавжуд, демак, у талқин асоси бўлолмас экан-да?! Негаки, агар матнга асосланиб қайта яратилган фикр тўғри десак, унда турфа талқинларнинг барини тўғри дейиш керак бўлади. Яъни бу ҳолда, сиз айтмоқчи, муқаддас манбаларни “бир-биридан фарқли, ҳатто зиддиятли шарҳлаш оқибатида” юзага келаётган ҳолатларни ҳам нормал ҳол деб қабул қилишимиз керакки, соғлом ақл бунга кўнмайди. Айни ҳол матн мазмуни контекстдагина реаллашади деган қарашни устувор этди. Унга кўра, матнни ким, қачон, қандай вазиятда яратганидан келиб чиқиб тушуниш керак. Бироқ шуниси борки, биз умумлаштириб учта савол шаклига келтирган контекстларни ҳам ҳар ким ўзича тасаввур қилади. Дейлик, матн яратувчисининг ким экани – ҳаёт йўли, муҳити, феъл-сажияси, орзу-интилишлари кабилар ҳақидаги билимларимиз фарқ қилади, демак, у ҳақидаги тасаввурларимиз ҳам фарқли. Шунақа экан, матннинг биографик контекстдаги талқини ҳам субъективликдан, демакки, турличаликдан холи бўлолмайди. Худди шу ҳукмни бошқа контекстлар (тарихий, маданий, ижтимоий ва ҳ.к.)га нисбатан ҳам бемалол айтиш мумкин. Албатта, контекстуал таҳлил бизни матн яратувчиси кўзда тутган мазмунга яқинлаштиради, бироқ у – адоқсиз жараён-да, чунки ким, қачон, қандай вазиятда сўроқларига жавобимиз мудом аниқлашиб, тўлишиб боради...

Ниҳоят, ўша “қизил чизиқ – ўтиш таъқиқланган сарҳад” ҳақида. Асли, шу чоққача айтганларимиз талқинда бундай чизиқ йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмаслигига далолат қилаётгандек. Зеро, модомики ўқувчи (тингловчи) мазмун яратувчи субъект экан, матннинг ўзини алоҳида олаимизми ва ё контекстлар доирасидами, қатъи назар, турлича талқин қилиш имкониятлари ҳамиша мавжуд. Истаймизми йўқми, ҳар икки ҳолда ҳам талқин йўналишини белгилловчи бош омил талқинчи бўлиб қолаётгир. У эса, биласиз, виждон билан нафс орасида талаш – иккисига ҳам қулоқ тутиб яшашга маҳкум, қалбида жаннат хаёли ва ё ўзга юксак мақсад-интилишлари билан бўғзигача турмуш ташвишларига ботиб яшаётган ожиз бир банда. Шундай бўлгач, талқиннинг шахсий ё гуруҳий манфаатдан келиб чиқиш эҳтимоли ҳам, таассуфки, жуда катта. Ҳумладан, муқаддас манбаларни-да “бир-биридан фарқли, ҳатто

зиддиятли шарҳлаш оқибатида қонли тўқнашувлар юзага келаётган”и ҳам шунинг оқибатидир. Сираси, аини ҳолат “қизил чизиқ” масаласини ғоят долзарб этаётгани, ҳозирча айримларнигина ўйлаган бу саволнинг эртами кеч бутун афкор омма онгини забт этиши муқаррар экани ҳам ақлга тайин. Бироқ бунинг учун яна қанча қурбонлар берилиши, қанча қон тўкилиши керак?!.. Бас, башариятни ҳалокатдан сақлаш учун “қизил чизиқ” тортилиши шарт ва у бандаларнинг битиклари билан илоҳий манбалар орасидан ўтмоғи керак. Аслида-ку, бу чизиқ азалан бор, фақат моддиюнчилик таъсирида шахсий тақдирию олам равишини ўзи белгилашига ишониб қолганидан кибрга берилган янги одам буни эътиборига арзитмай қўйди, холос. Энди эсни йиғиб, юқорида мухтасар тавсифланган қонуниятлар чизиқнинг берити томонидагина амал қилади, нариги томон – илоҳий манбалар ҳудуди дахлсиз, деган ҳақиқатни қайтадан тан олиш фурсати етди. Ҳолбуки, Аллоҳнинг каломини турлича талқин қилаётганларнинг аксари чин мусулмонлик даъвосида эмасми?! Шундай экан, иймонли одам учун Аллоҳ – мутлақ ЭЗГУЛИК, мутлақ ҲАҚИҚАТ, мутлақ АДОЛАТ... бўлиши керак! Бас, муқаддас Каломда шуларга буюрилганмиз, бундан ўзга маънолар уқаётган бўлсак, энг аввал иймонимизни тафтиш қилиб кўрмоқ зарур. Сиз ўртага ташлаган масала бўйича ожиз ақлимнинг етгани шугина, яна Аллоҳ ўзи билгучидир!

- Ўзингизга маълум, математикада соддалаштириш деган бир усул бор. Масалан, $4000/1000$ дан сурат ва махраждаги учтадан ноль қисқартирилиб, $4/1$ ҳосил қилинади. Бунда моҳиятга мутлақо путур етмайди, чунки ҳар икки ҳолатда ҳам бўлинма – 4 га тенг. Энди нигоҳни фандан узиб, жамиятга қаратсак: бугунги кишилар ҳаётида ҳам анча-мунча “ноллар”ни қисқартириб, соддалаштиришга эҳтиёж бордек, назаримда. Бу ўринда мен “ноллар” деганда бизни инсоний моҳиятимиздан чалғитувчи, хоҳ моддий, хоҳ маънавий бўлсин, барча нарсаларни назарда тутяпман. Ушбу фикрга нима дейсиз? Сизнингча, биз даставвал айнан қайси “ноллар”дан халос бўлмоғимиз зарур?

- Азбаройи саволни арифметик йўл билан берга-

нингиз ёқиб кетганидан шу йўлда жавоб бергим келди. Масала шарти ҳаммага маълум: инсон фаришта билан ҳайвон оралиғида яратилган, дейилади. Буни мана бу шаклда ифодалаш мумкин:

$$\frac{1}{1} = 1$$

Бу ифодада суратдаги бир – фаришта, махраждагиси – ҳайвон, бўлинма эса инсон, яъни меъёрдаги инсон эталони бўлсин. Яна айтиладики, фариштага ақл ато этилди-ю, нафсдан фориг бўлди; ҳайвонга эса нафс берилиб, ақлдан маҳрум этилди. Арифметик қоидага кўра, биласиз, махраждаги қиймат бўлинмага кескин таъсир қилади: у каттарса, бўлинма кичраяди ва, аксинча, кичрайса – каттаради. Яъни, масалан, агар нафс ўндан бирга ўлдирилса, инсонийлик тақрибан шунчага юксалади ва, аксинча, мабодо ўндан бирга кучайса, шунчага паст кетади. Шунга кўра, инсонлик моҳиятидан чекинмаслик учун мудом нафс билан олишиб яшашга маҳкуммиз. Димоқчи бўлаётганим янги гап эмас: бизни инсоний моҳиятимиздан чалғитувчи нарсалар ташқарида эмас – ўз ботинимизда. Яъни ўша “ноллар” ташқаридан келиб бирнинг ёнидан жой олмайди, йўқ, вужудимиздаги бирнинг ўзи аъмолимизга қараб кимда ўнлик, кимда юзлик, кимда минглик каср сон миқдорида кўпайиб ё камайиб боради...

Даставвал қайси иллатлардан халос бўлиш керак, деганингизга келсак, энг аввал кибрни айтган бўлардим. Негаки, кибр – бугунги ҳаётимизда учраб турган кўплаб иллатларнинг онаси. У эса, биласиз, нафсдан, нафсимиз, яъни ўзимизни севишимиздан бинога келади. Аслини олганда-ку, моҳиятимизнинг тенг ярми нафс экан, ўзни севиш ҳам зарур ва табиийдек. Фақат, ўртага яна ўша меъёр масаласи тушадики, унга риоя қилиш гоят мушкул, ўзни севишнинг меъёрдан ортиғи эса тўппа-тўғри кибрга олиб боради. Кибрга бўй берган одам ўзини ўзгалардан бешак устун ҳис қилади. Бу ҳисни эса у фаолиятида манманлик, ўзибиларманлик, мустабидлик каби тамойилларга таянибгина реаллаштириши мумкинки, натижада унга ўзгаларни менсимаслик, бировнинг шаънини топташ, ҳақини ўзлаштиришу ҳуқуқини поймол қилиш одатий

ҳолдек кўрина бошлайди... Таъкидлаш жоизки, бу гаплар ижтимоий мақоми баланд кишиларгагина тегишли деб ўйлаган хато қилади. Зеро, бу вирусдан деярли ҳамма зарарланган, кишининг ижтимоий мақомига касалланиш даражасиyo иситмаси боғлиқ, холос. Айтайлик, белгиланган ўтиш жойида пиёдага йўл бермаган ҳайдовчи қилмишини кибрга йўйсак, эҳтимол, ҳайрон бўлар, эътироз ҳам қилар. Бироқ куппа-кундуз куни ҳеч тортинмай пиёда ҳақини ўзлаштираётгани замирида менсимаслик, кибр бўлмай нима? Ёки соат фалонга деб туманнинг энг катта залига мажлис чақириб қўйган одамнинг уч-тўрт соатлаб бемалол “ушланиб” қолавериши ҳам айни кибрдан, ўша залга тўпланган одамларни менсимасликдан бошқа эмас. Кечиккани-ку, ҳўп, узр сўрашни хаёлига ҳам келтирмасдан, авжига чиққани сари мажлис аҳлини ёппасига “сен”лай бошлаши, тикка қилиб қўйилган осийларга айтгани эшитса илон пўст ташлайдиган ҳақоратлар – булар энди кибрнинг хуружи, жўш уриб кўпириши, халқона тилда айтсак, қутуриши! Демокчи бўлганим, пиёдада ҳам, арбобда ҳам кибр меъёрдан ошди, фақат даражаси биринчисида, борингки, мингдан бирлар билан, иккинчисида эса ўндан бирлар билан ўлчаанади...

Бир ривоят эса келяпти, адашмасам, Эпикур эди, шо-гирдлари билан турса, ўта башанг кийинган киши ўтиб қолди. Файласуф уни кўрсатиб айтдики, “Бу кибрдан!” Бироз фурсат ўтиб, энди ўта жулдур кийинган киши ўтди, устоз унга ишора қилиб дедики, “Бу ҳам кибрдан!” Сезгандирсиз, ривоятни эслашдан мурод – битта хусусиятнинг бир-бирига тамом зид намоёнига диққатни тортиш. Зеро, инсонийлик асосларидан бўлмиш ғу-рур, виқор, ор каби сифатлар маншаи ҳам нафс, ўзини севиш-да! Яъни нафсни буткул оёқости қилиш ҳам, агар тарки дунё қилмаган бўлса, кишини инсонийлик моҳия-тидан йироқлаштиради. Дейлик, ҳақимизга сурбетларча тажовуз қилинишию ҳуқуқимизнинг поймол этилишига жим йўл қўйиб беришимиз, қадримизни ерга уриб, шаъ-нимизни таҳқирловчи ҳақоратларни ютиб юборишимиз – отини ҳар қанча чиройли қилиб “андиша” десак-да, ҳақиқатда қуллик психологиясининг қолдиги, унга қай-та жон ато этган эса юқорида айтганимиз меъёрнинг бузилишидир. Энг ёмони, шу қолдиқ билан кибрнинг

чатишувидан, нима десам экан, “мутант” бир хусусият пайдо бўлди. Қайсики, ўзи бош бўлган муҳитда ҳокими мутлақ ўлароқ, юқори доираларда эса мутеликни тугал бўйнига олиб ҳаракат қилишни назарда тутмоқдаман. Оқибат, “мен бошлиқман, сен – аҳмоқ, сен бошлиқсан, мен – аҳмоқ” тамойили урфга кириб бораётгандек. Хуллас, гап кўп-у, кўмир оз...

- *Биз ҳақиқат жарчиси саналмиш адабиётни бутун халқни қамраб олган азим ҳаракат сифатида кўришга одатланганмиз. Аммо кейинги вақтда бу азим ҳаракат балиқ овловчилар ёки марка йиғувчилар жамияти аъзоларининг сафи қадар торайиб ва сийраклашиб бормаяптими, адабиёт бир сиқим ёзувчи ва мунаққидлару оз сонли ўқувчилар иши бўлиб қолмаяптими? “Оққан дарё оқаверади” нақлига таяниб, адабиёт ўзининг юксак мавқеини қайта тиклашига умид қилиш даржорми? Ёки унинг кейинги тақдири аввалгидан мутлақо фарқли ўзга қонуниятлар измида бўладими?*

- Дарҳақиқат, биз адабиётни сиз айтгандай кўришга одатланганмиз. Зеро, сизу бизнинг қарашларимиз шаклланган вақтлар адабиёт нафақат бадиий, балки миллий ижтимоий тафаккурнинг ҳам илғорида борган эди. Эсланг, у вақтлар ҳозиргидек ўнлаб телеканаллар кеча-кундуз тиним билмай ишлаб турмас эди, интернет деганлари-ку хаёлимизга ҳам келмаган... хуллас, биздаги маънавий-руҳий ташналикни қондирадиган ягона чашма эди-да адабиёт. Эҳтимол, булар ҳозиргиларга муболагадек кўринар, лекин яхши китоби бор одамни излаб топиб, бир кун-ярим кунга сўраб олиб, гоҳи ҳафталаб, ойлаб навбат кутиб ўқиганимиз бор ва бу сизу биз учун аини ҳақиқат. Ҳа, аини шундай: биз учун ҳақиқат! Бас, уни ёшларни – фарзандларимиз ё шоғирдларни яниш учун дастакка айлантириб олиш тўғри эмас-да! Кейинги вақтлар шу фикрда тобора муқимлашиб боряпман. Тўғри-да, ёшларимиз маънавий-руҳий ташналигини қондира оладиган чашмалар кўпайиб кетди, ахир. Албатта, бу чашмалардан оқиб турган сувнинг таъми, софлиги, таркиби бир хил эмас, бироқ, биринчидан, ҳам-

маси ҳам бирдек ташналикни қондиради, иккинчидан, бу тамом бошқа масала...

Мабодо сўз ва ижод эркинлиги адабиётнинг оммавий ўқилишига барҳам берди, десам, балки, парадоксал фикр айтгандай кўринарман. Бироқ ҳақиқатан ҳам шундай бўлди. Ўзингиз айтгандай, биз адабиётда “ҳақиқат жарчиси”ни кўриб ўрганганмиз. Зеро, матбуот, радио ва телевиденида расмий нуқтаи назардан зиғирча чекинишга йўл қўйилмаган бир шароитда адабиёт руҳ эркинлигини реаллаштиришга озми-кўпми имкон бера оладиган ягона майдон эди. Эсланг-а, ҳозирги ўқувчига бориб турган замонасозлик бўлиб кўринувчи шеърлар, дейлик, Абдулла Орипов шеърларининг сатр ораларида ўша руҳнинг исёнини уққанмиз, ундан маънавий қувват олганмиз. Айни руҳ йилдан-йил кучайиб борганию 80-йиллар ўрталарига қадар ҳадди аълосига кўтарилиб боргани ҳам ёдингизда бўлса керак. Кейин сўз эркинлиги... Энди шоиру адиблар “йўлини қилиб”гина айтолган гапларни хоҳласа бошловчи журналист ҳам бемалол айтадиган бўлди. Табиийки, бундай шароитда адабиётнинг “ҳақиқат жарчиси” бўлишига зарурат қолмади.

Чўлпоннинг “Адабиёт яшаса – миллат яшар” хитоби, нима десам экан, аванс тариқасида айтилган гап эди. Зеро, оташин шоир бу ўринда миллатни уйғотиш, унга ўзлигини танитган ҳолда истиқлол ва тараққий йўлига солувчи янги адабиётни, яъни эндигина шакллана бошлаган адабиётни назарда тутган. Кейинроқ, улоқ шўрода кетиб, адабиёт мафкура қуролига айлантирилган шароитда кўпроқ “ўтин ёришга сарфланаётган” бўлса-да, А.Қаҳҳор унинг “атомдан кучли” эканини эътироф этганди. Сизу биз китоб ўқишга муккадан кетган чоғлар эса ўқувчи оммани эрк соғинчию ҳақиқатга ташналик бирлаштирганди, назаримда. Демокчи бўлганим, адабиётнинг ижтимоий мавқеи кучайган даврларда ўқувчи омманинг аксариятини бирлаштирувчи ғоя ё дард мавжуд бўлган. Бугунги воқелик эса улардан тамом фарқ қилади. Зеро, бугунги кун кишиси кўпроқ ўзи ва яқинлари турмушини фаровон қилиш, фарзандлари истиқболини таъмин эта оладиган замин ҳозирлаш билан банд. Бундай вазиятда эса адабиётнинг илгариги ижтимоий мақомга эга бўлиши имкондан ташқарида.

Хуллас, эндиликда адабиёт нимагадир восита бўлиб эмас, ўз ҳолича — адабиёт ўлароқ яшаётир. Айни ҳолни эътиборга олмасдан, бутунги адабиётга ҳам адабиёт ҳақида илгари ҳосил қилган тасаввурлар билан ёндашмоқдамиз. Ҳолбуки, объектнинг табиати ўзгарган экан, ёндашувимизга ҳам муайян ўзгаришлар киритилиши лозим. Муаммонинг яна бир ўткир қирраси шуки, ёш авлодга адабиётни ўқитишимиз ҳам кўпроқ ўша эскирган тасаввурларга таянади. Айтмоқчиманки, ҳозир адабий ижодда, адабиётни англаш ва ўқитишда янгиланиш жараёнлари кечаётган паллада, бошқача айтсак, ўтиш давридамиз. Ҳар қандай ўтиш давридаги каби бунда ҳам зиддиятлар, чалғишлар, йўқотишлар бўлиши табиий. Бироқ пировард натижада жамият адабиётни асл қимматига муносиб қадрлайди, жавобан эса у миллатни маънавий юксалтиришдек вазифасини уддалашда самарали ва бардавом бўлади.

2016 йил

МУНДАРИЖА

“Ўтган кунлар”: мифопоэтик таҳлил тажрибаси.....	3
Мустақиллик даври ўзбек романчилигида бадиий	
ифоданинг янгиланиши.....	11
Шеърда мантиқ керакми?	29
Ўз вақтида ёзилган асар.....	80
Чақмоқни тушунтириш заҳмати	88
“Ишда - тўғрилиқ, сўзда – ростлик...”	96

Адабий-илмий нашр
АДАБИЙ ҲЙЛАР

Муҳаррир:
Дилшод Ражаб

Мусахҳиҳ:
Нодира Эгамқулова

Бадиий муҳаррир:
Хуршид Иброҳимов

Техник муҳаррир:
Файзулло Азизов

«Turon zamin ziyo» нашриёти
Лицензия: А1 № 171. 2010 йил 11 июн
Тошкент ш. Юнусобод-14. 27/35

Теришга 2015 йил 16 мартда берилди.
Босишга 2015 йил 17 апрелда рухсат этилди.
Бичими: 84x108 1/32. «Agiat» гарнитурасида
офсет босма усулида офсет қоғозида босилди.
2,75 шарт. б.т. 4,5 ҳисоб нашр. таб.
Адади 500 нусха. 48-сон буюртма.

«Муҳаррир» нашриёти матбаа бўлимида чоп этилди.
100060, Тошкент шаҳри, Элбек кўчаси, 8-уй
E-mail: muharrir@list.ru